

УДК 94(410+44):321“11/13”

**«АНЖУЙСЬКА», «НОРМАНДСЬКА», «АНГЛІЙСЬКА», «АКВІТАНСЬКА»
«ІМПЕРІЇ», АБО «КОМПОЗИТНІ МОНАРХІЇ» У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ*****Вадим ЧЕПІЖЕНКО**

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

м. Одеса, вул. Університетська, 12

e-mail: vadym.chepizhenko@onu.edu.ua

DOI: 10.15330/gal.39.78-109,

ORCID: 0000-0002-9235-9875,

ISSN 2312-1165 (друкована версія),

ISSN 3083-6670 (онлайн версія)

У статті запропоновано нову інтерпретацію так званих анжуйської, нормандської, аквітанської та англійської імперій як композитних монархій. Оригінальність дослідження полягає в деконструкції усталених історіографічних міфологем та критичному перегляді застосування понять «держави» й «імперія» до реалій XI–XIII ст. Метою статті є реконструкція структури та механізмів функціонування володінь Анжуйської династії та з'ясування їхньої відповідності концептам «композитної монархії» та персональної унії. Методологія ґрунтується на принципах історичного конструктивізму, компаративному та структурному аналізі, а також на підходах нової політичної історії та інтелектуальної історії. Основні результати показують, що влада в середньовіччі здійснювалася над людьми, а не над територіями; королівська влада була формою сеньйоріальної, а політичні утворення – композитними, з мінливою конфігурацією прав і лояльностей. У результаті доведено, що володіння Плантагенетів становили мережу персональних і родинних зв'язків, а не цілісну «державу» в модерному розумінні. Перспективи дослідження включають розширення порівняльних студій для українського матеріалу та переосмислення концепту «держави Романовичів» у термінах персональної унії. Практичне значення полягає в уточненні категоріального апарату української медієвістики та критичному осмисленні впливу модерних політичних понять на інтерпретацію минулого.

Ключові слова: середньовічна держава, «Анжуйська імперія», «Нормандська імперія», «Перша Англійська імперія», «простір / землі Плантагенетів», композитна монархія, персональна унія, домініум.

Між 1198/9–1205 рр. на сході Європи руський князь Роман Мстиславович об'єднав під своєю владою Волинь, Галичину, Пониззя, Побужжя та Київщину, утворивши політію, яку в історіографії прийнято називати термінами «Галицько-Волинська держава», «Галицько-Волинське князівство» або «Галицько-Волинська Русь»¹. Щодо дискусійності цих понять сказано та написано вже чимало. Зокрема, Мирослав Волошук слушно зауважує, що Київська, Болоховська, Люблінська, Шипинська землі, а також Чорторийськ, Пониззя та східні комітати Угорського королівства, які в той чи інший час знаходилися під управлінням Романа та його нащадків, географічно не потрапляють ні до галицької, ні до волинської складової його «держави». З іншого боку, сам Галич та Галицька земля (а подекуди і Волинська) не завжди перебували під

* Ідея цього дослідження з'явилася при підготовці доповіді до Міжнародної наукової конференції «Від самодержця Руської землі Романа Мстиславовича до короля Русі Данила та його нащадків: людина, спільнота, держава XII–XIV ст. в українській середньовічній історії», яка проходила 2–3 жовтня 2025 р. на базі Центру медієвістичних студій Факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника та Національного заповідника «Давній Галич». Щиро дякую керівнику ЦМС, панові Мирославу Волошуківі за запрошення на конференцію та можливість публікації.

¹ Першим аргументовано довів доцільність вжитку термінів «Галицько-Волинське князівство» та «Галицько-Волинська держава» Михайло Грушевський: Грушевський М. Галицько-Володимирська держава (XIII–XIV в.). *Історія України-Руси*. Т. III: до року 1340. 2-е видання, розширене. Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. С. 1–142. Щодо використання означених термінів в подальшому, див.: Галицько-Волинська держава: історія, постаті, культура: бібліогр. покажч. / уклад. В. Дволітка, вступ. ст. І. Драбчука, відп. за вип. Л. Бабій. Івано-Франківськ, 2009. 64 с.

владою Романовичів². Тому все частіше на позначення створеної Романом та відтвореної його нащадками політії використовується більш нейтральний термін – «*держава Романовичів*»³.

Проте поняття «середньовічна держава» саме по собі є одним із найбільш дискусійних у сучасній медієвістиці. Тривалий час воно використовувалося як очевидне, виходячи з уявлення про безперервність розвитку державності від античності до сучасності. У XIX–XX ст. це уявлення було тісно пов'язано з національними історіографіями, які прагнули віднайти «початки держави» та «первісну націю» в ранньому середньовіччі. Такий підхід закріпив ідею про «історичну місію» народу, що нібито природно завершувалася створенням власної держави. Сучасні дослідження, однак, ставлять під сумнів адекватність цього терміна для опису політичних структур середньовіччя. Традиційні концепції державності, сформовані на основі модерних уявлень про суверенітет, територіальну цілісність та централізоване управління, не завжди адекватно відображають політичну реальність XI–XIII ст.

У цій статті пропонується реконструкція історії становлення та занепаду іншої середньовічної європейської політії, яка існувала паралельно до «*держави*» Романа Мстиславовича на іншому краю Європи, та за якою в англійській історіографії закріпилася дефініція «*Анжуйська імперія*», а у французькій – «*імперія Плантагенетів*». Побіжно будуть розглянуті також концепти «*Нормандської імперії*», «*Англо-Нормандського королівства*», «*Першої Англійської імперії*» та «*Аквітанської імперії*». Ставиться за мету показати, якою була структура цих середньовічних «державних» утворень та чи коректним є застосування щодо них концептів «*держава*» та/або «*імперія*». Результати такого дослідження можуть слугувати для подальшого компаративного аналізу та можуть бути екстрапольовані на український ґрунт, з огляду на одночасність так званих *Анжуйської імперії* та *держави Романовичів*, а також на включеність українських середньовічних політії до загальноєвропейського контексту. Досвід деконструкції історіографічних міфологем дозволить уточнити категоріальний апарат української медієвістики, зокрема і щодо використання поняття «*держава*».

Під «*Анжуйською імперією*» або «*імперією Плантагенетів*» фактично розуміється «*особиста унія*» різноманітних за статусом середньовічних політії, що, на думку різних дослідників, склалася 1144 р., 1154 р. або 1156 р. під владою або анжуйського графа Жоффрау V Плантагенета, або його сина англійського короля Генрі II. В 1189 р. «*імперія*» перейшла під владу Річарда I Левиного Серця, а 1199 р. – до Джона Безземельного, за правління якого, в 1204 р. припинила своє існування. В історіографії присутня теза про спадкоємність «*Анжуйської імперії*» стосовно «*Англо-Нормандського королівства*» та так званої *Першої анжуйської імперії*. Проблема полягає в тому, що назва «*Анжуйської імперії*» є неологізмом, а одне з імен династії, навколо якої вона склалася, – анахронізмом.

Особисте прізвище *Плантагенет*⁴ використовував Жоффрау V Красивий (1113–1151), граф Анжуйський та герцог Нормандський, син якого, Генрі II, 1154 р. став королем Англії.

² Волощук М. Мовою джерел? Термінологічні аспекти історіографічного державонайменування на прикладі Галицької землі X–XIV ст. *Colloquia Russica* / за ред. В. Нагірного і М. Волощука. Івано-Франківськ ; Краків, 2018. Series II. Vol. 4: Середньовічна Русь: проблеми термінології. С. 265–295.

³ Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / авт. кол.: В. М. Горобець, М. М. Волощук, А. Г. Плахонін, Б. В. Черкас, К. Ю. Галушко. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. С. 71–90.

⁴ У середньовічних джерелах його нотували різними способами: *Plantagenet*, *Plantaganet*, *Plantagenett*, *Plantagenette*, *Plantaginet*, *Plantagynett*, etc. Проблема середньовічної антропоніміки загалом полягає у тому, що в середньовіччі ім'я не було фіксованим антропонімом у модерному сенсі. Одна й та сама особа могла фігурувати з різними іменами (латинізованими, народними, регіональними) у різних граматичних формах. Більшість джерел подають імена в латинізованій формі, яка часто не відображає живої вимови, уніфікує різні імена під одну латинську модель, приховує локальні відмінності. При перекладі антропонімів українською мовою у вітчизняній медієвістиці переважає калькування російської традиції, заснованої на латинізовано-германізованому написанні імен. У цьому дослідженні я намагався притримуватися способу передачі середньовічних імен, запропонованого мною в публікації: Чепіженко В. В. «*Та що ім'я?*»: до проблеми пошуку українських відповідників західноєвропейських середньовічних антропонімів. *Українська історія у публічному просторі* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції,

Походить цей антропонім від латинського *planta genista* – «гілка дроку», що її (квітку жарновця або рокитника віникового з триби дрокових), за легендою, анжуйський граф носив на своєму шоломі. Між Жоффрау Анжуйським, який помер у 1151 р., та Річардом, 3-м герцогом Йоркським (1411–1460), який вперше використав прізвище Плантагенет на парламенті 1460 р.⁵, імовірно, щоб підкреслити первородство (походження по прямій лінії від Жоффрау Плантагенета) йоркської гілки англійського королівського дому, жоден представник цього роду себе так не називав⁶. Ретроспективне використання цього імені щодо всіх нащадків Жоффрау було популяризоване за династії Тюдорів та стало загальноновживаним у XVII ст.

Анжуйці, в свою чергу, – це звичайний демонім, що пов’язує назву мешканців певної місцевості з відповідним топонімом. Примітно, що ні Генрі II, ні жоден з його синів не народилися на території Анжу і тому за цим критерієм анжуйцями не були, але все ж вони належали до родини, яка утвердилася у володінні каролінгським *pagus Andecavorum* протягом X ст. та походила від напівлегендарного Інгельгера (див. рис. 1). Видається, що саме останньому король західних франків Людовік II у 877/879 рр. доручив східну половину графства за умови, що він вижене бретонців із західної. До часу сходження Юга (Гугона) Капета на трон Франції у 987 р. нащадки Інгельгера, його син Фульк I Руфус (Рудий), онук Фульк II Бонус (Добрий) та праонук Жоффрау I Грізегонель (Сірий плащ) не лише зробили це, а й стали спадковими графами Анжу⁷, захопили решту королівських земель і прерогатив там, а також вже набули важливих володінь у сусідньому графстві Турень. Вони опинилися оточені родинами, які робили те саме: графами Блуа-Шартра, Пуату, Ренна, Нанта та Мена. Щоб зберегти місцеву перевагу, вони мали постійно приваблювати людей на службу, вкладаючи своє майно у забезпечення васалітету; отже, вони мусили весь час розширювати свої володіння. За двох наступних великих графів XI ст. – Фулька III Черного та Жоффрау II Мартела (Молота) – вони остаточно завоювали Турень, за допомогою вдалих шлюбів здобули сюзеренітет над графством Вандом, а також включилися в боротьбу за сусіднє графство Мен. До 1060 р., на думку британського медієвіста Джона Ле Патуреля (*John Le Patourel*, 1909–1981), «перша анжуйська імперія [акцент наш. – В. Ч.] вже існувала»⁸. Того ж року, щоправда, зі смертю Жоффрау II Перший Анжуйський дім (дім Інгельгера) вимер по чоловічій лінії.

17–18 травня 2024 р., м. Луцьк. Львів ; Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 114–118. А саме користувався методом транскрибування середньовічних західноєвропейських антропонімів, виходячи з мови джерела, але віддаючи перевагу народним мовам, де це можливо, а не латині. Також я намагався стандартизувати імена на основі традицій вітчизняної для досліджуваних персонажів історіографії.

⁵ Зазвичай у масових джерелах інформації, наприклад у *Вікіпедії*, можна зустріти дату 1448 р., але на чому вона засновується – нам не вдалося встановити. Більш достовірною вважаємо саме дату 1460 р., яка, зокрема, відсилає до згадки цього прізвища у парламентських сувоях. Детальніше див.: Plant John S. The Tardy Adoption of the Plantagenet Surname. *Nomina*. 2007. Vol. 30. P. 57–84.

⁶ Хіба що на аверсі великої печатки Річарда Левиного Серця по обидва боки трону можна розгледіти гілки жарновця, див.: *The Great Seals of England: from the earliest period to the present time: arranged and illustrated with descriptive and historical notes / ed. by A. Wyon and A. B. Wyon. London : Elliot Stock, 1887. P. 18–20.* Використовував їх як свій особистий бейдж наприкінці XIV ст. і англійський король Річард II (гілочками дроку розшитий його одяг на Вілтонському диптісі), див.: Чепіженко В. В. Візуалізація влади: символіка «Вілтонського диптиху» та сакралізація образу монарха. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*. 2017. Вип. 1. С. 61–69.

⁷ Підпис «*Signum domni Fulconis Andecavorum comitis*» стоїть на хартії з донатцією майна бенедиктинському монастирю Святого Мартіна в Турі, датованій 30 жовтня 909 р. Це перша згадка в джерелах титулу «граф анжуйців». Щоправда, у X ст. цей титул використовувався ще нерегулярно і Фульк Рудий, а також його син та онук, могли згадуватися з титулами «*Andecavorum vicescomes*», просто «comes» (без демонімічного чи топонімічного уточнення) або «dominus». Див.: *Chroniques des Comtes d’Anjou / recueillies et pub. pour la Société de l’histoire de France par Mm. Marchegay et Salmon, avec une introd. par M. Emile Mabille. Paris : J. Renouard, 1871. P. xcviіі, а також: The Foundation for Medieval Genealogy. URL: https://fmg.ac/Projects/MedLands/ANJOU,%20MAINE.htm#_ftnref34 (15.11.2025).*

⁸ Le Patourel J. The Plantagenet Dominions. *History*. 1965. № 50. P. 291.

Галич і Галицька земля на тлі середньовічної Європи

81

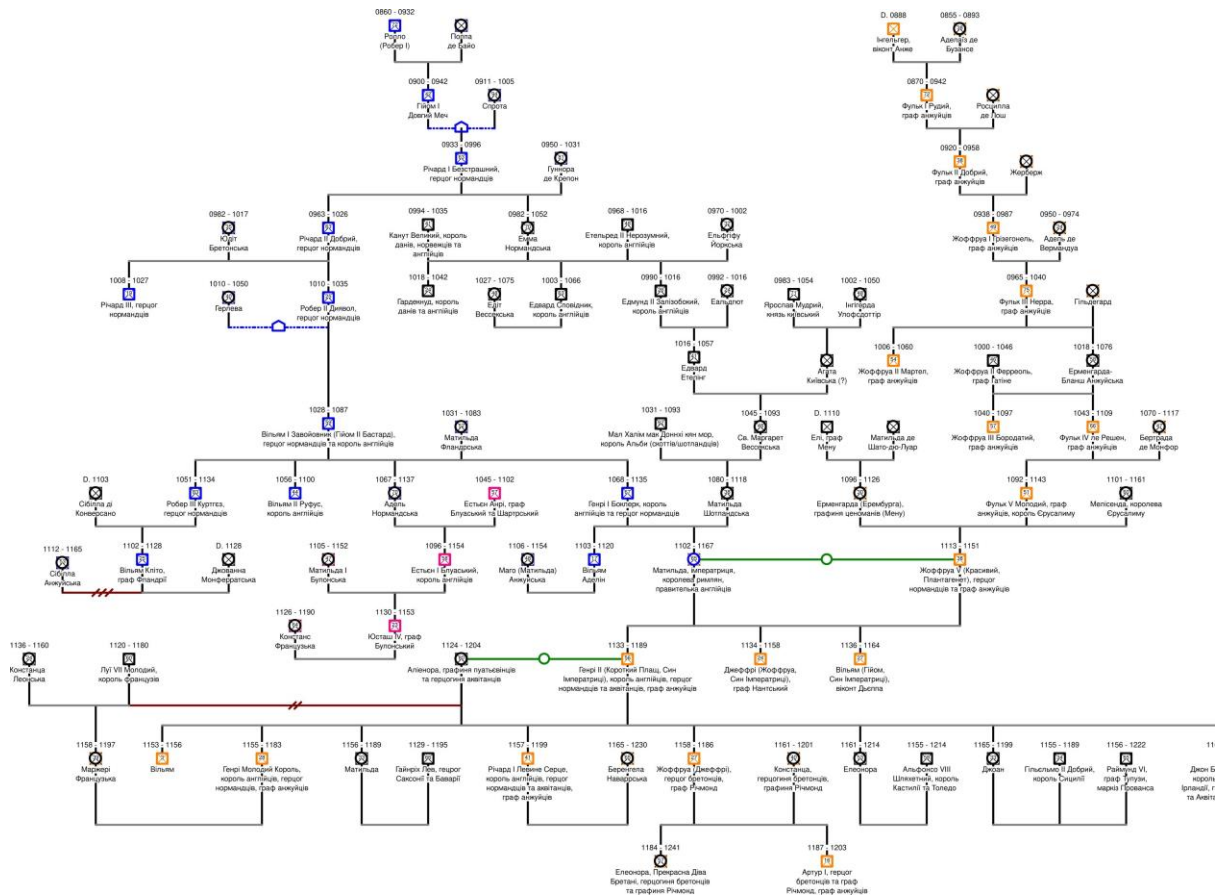

Рис. 1. Нормандська, Блуаська та Анжуйська династії

Спадкоємцями Жоффрау стали сини його сестри Ерменгарди-Бланш та Жоффрау II Ферреоля, графа Гатіне (див. рис. 1) – Жоффрау III ле Барбю (Бородатий) та Фульк IV ле Решен (Непривітний). Останній виявився більш амбітним та вправним і 1068 р., ув'язнивши брата, об'єднав під своєю владою анжуйський спадок. Не зважаючи на фактичну зміну династії, новий анжуйський граф мав сформоване почуття династичної (саме анжуйської) самосвідомості. У хроніці власного авторства, з якої зберігся лише фрагмент⁹, граф Фульк IV, який, до речі, називав себе правителем Анжу, Турені, Мену та Нанта¹⁰, описав досягнення своїх предків з матrilінійного боку. По суті, це перелік побудованих замків, проведених облог і битв – опис того, як військові засоби, лопата і меч могли бути використані для досягнення політичних цілей. Але ключовим інструментом політики Анжуйців був шлюб. Як писав англійський хроніст XII ст. Радульф де Діцето: «І ти щаслива Анжу заключаєш шлюби»¹¹. Від Фулька Доброго та Жоффрау Грізегонеля до Фулька Нерри та Фулька ле Решена анжуйські правителі, використовуючи шлюбні стратегії, послідовно розширювали вплив на Турень, Орлеан, Нант, Аквітанію, Пуату і Мен. Зрештою Фульк IV домігся того, що Ерменбурга, донька та спадкоємиця Елі, графа Мену, вийшла за його власного сина і спадкоємця Фулька V. Смерть Елі 1110 р. привела до об'єднання Анжу та Мену. Як зазначає американський історик Бернад Бахрах (*Bernard S. Bachrach*, 1939–2023), «хоча анжуйці, без сумніву, прагнули здобути надійний конт-

⁹ Йдеться про так звані *Fragmentum Historiae Andegavensis*, з якими я працював за виданням: *Chroniques d'Anjou*, Vol. 1 / ed. by P. Marchegay, A. Salmon. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. P. 373–384. У цьому ж виданні вміщений і текст *Gesta Consulium Andegavorum* – хроніки діянь анжуйських графів, розпочатої на замовлення все того ж Фулька ле Решена.

¹⁰ «Ego Fulco comes Andegavensis... cum tenuissem consulatum Andegavinum viginti octo annis, et Turonensem et Nannetensem et Cenomannensem», *Fragmentum Historiae Andegavensis*. P. 375.

¹¹ «Et tu felix Andegavia nube», цит. за Gillingham J. *The Angevin empire*. 2nd ed. London : Arnold ; New York : Oxford University Press, 2001. P. 8.

роль над різними політичними одиницями для розширення своєї імперії, не менш очевидно, що родинні зв'язки – у широкому розумінні – були принципом, який лежав в основі їхньої політики»¹².

1128 р. приніс Анжуйцям два найвдаліших та найвигідніших шлюби за всю історію їхнього роду. Навесні до Анжу прибуло посольство від єрусалимського короля Балдуїна II. Фульк, який нещодавно став удівцем, пропонувався взяти за дружину спадкоємицю єрусалимської корони Мелісенду. До 31 травня Фульк, схоже, погодився на пропозицію, оскільки того дня він прийняв хрест¹³. А вже 17 червня його син та спадкоємець Жоффрау, якому скоро мало виповнитися 15 років, у Ле-Мані уклав шлюб з «імператрицею»¹⁴ Матильдою, 26-річною донькою короля Англії та герцога Нормандії Генрі I та вдовою імператора Священної Римської імперії Гайнріха V. У січні 1127 р. англійські й нормандські прелати та барони (включно з королем Шотландії Давідом I, що тримав від англійського короля honour* графа Гантінгдона) присягнули Матильді на вірність та визнали її законною спадкоємицею батька і своєю майбутньою володаркою¹⁵. Цей факт робив самого Жоффрау в майбутньому не лише графом Анжу, Мену та

¹² Bachrach B. S. Idea of the Angevin Empire. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*. 1978. Vol. 10. № 4. Winter, P. 295.

¹³ У березні 1129 р. Фульк вирушив до Єрусалиму і одружився з Мелісендою на свято П'ятидесятниці, 2 червня того ж року (див.: Mayer H. E. The Succession to Baldwin II of Jerusalem: English Impact on the East. *Dumbarton Oak Papers*. 1985. № 39. P. 139–147).

¹⁴ Матильда була коронована архієпископом Кельнським як «римська королева» (*Regina Romanorum*) 25 липня 1110 р. на церемонії в Майнці, після офіційних заручин з Гайнріхом V. У березні 1116 р. Матильда супроводжувала чоловіка в його другу італійську експедицію, під час якої вони разом нібито були короновані імператорською короною в базиліці Святого Петра в Римі на Великдень 23 березня 1117 р. Щоправда, церемонія була проведена не папою, який перебував у конфлікті з імператором та втік із Риму, а його легатом, нещодавно відстороненим від кафедри архієпископом Бразьким Морісом Бурде-ном, а тому легітимність цієї коронації може бути поставлена під сумнів. Найімовірніше, ця церемонія взагалі не була імператорською коронацією в прямому значенні, а являла собою урочисту церемонію з надяганням імператорської корони, тобто була одним із небагатьох випадків у році, коли правителі надягали свої корони публічно. Саме таке трактування є слушним і пояснює чому церемонія була повторена за тих самих умов того ж року на П'ятидесятницю. До того ж, сам Гайнріх уже був коронований імператорською короною ще 13 квітня 1111 р. папою Пасхалієм II і повторної коронації не потребував. Однак Матильда в майбутньому послідовно використовувала титул імператриці з 1117 р. до своєї смерті, зокрема, він був ужитий у понад як 90 документів, спродукованих канцелярією Матильди, і, здається, ніколи і ніким не ставився під сумнів. Саме з цим почесним титулом Матильда фігурує в усіх сучасних її хроніках. Див.: Chibnall M. *The Empress Matilda: Queen Consort, Queen Mother and Lady of the English*. Oxford: Basil Blackwell, 1991. P. 24, 32–33. Варто також зазначити, що на своїй власній печатці «імператриця» Матильда все ж використовувала титул «римської королеви». Легенда печатки свідчить: MATHILDIS DEI GRATIA/ ROMANORVM REGINA (The Great Seals of England. P. 14).

* У середньовічній Англії «honour» або «honor» було загальноприйнятою назвою великих земельних володінь, що належали безпосереднім васалам короля. Вони часто розташовувалися в різних графствах, і багато з них згодом стали основою англійських феодальних бароній. За усталеною традицією термін «honour» (з англо-нормандського діалекту старофранцузької «honor» означає нерухоме майно, що перебуває у законному володінні) використовують для позначення всіх манорів, що утримувалися tenant-in-chief (головним або прямим тримачем/васалом корони). Проте це радше умовний, а не технічний термін, і інколи його вживають як синонім до «feif» (феод), який частіше застосовують для опису тих манорів, які «прямий васал» утримував у межах одного графства. Термін «honour» дозволяв відрізнити великі сеньйоріальні володіння від малих.

¹⁵ Вільям Мальмесберійський повідомляє, що Генрі I «примусив і зобов'язав присягою всіх знатних людей Англії, а також єпископів і абатів, щоб, якщо він помре без спадкоємця чоловічої статі, вони без вагань і без жодного заперечення прийняли Матильду, його дочку, колишню імператрицю, своєю пані» («omnes totius Angliae optimates, episcopos etiam et abbates, sacramento adegit et obstrinxit, ut, si ipse sine haerede masculo decederet, Matildem filiam suam quondam imperatricem incunctanter et sine ulla retractione dominam susciperent»), бо її «одній належить законне право на спадщину – від діда, дядька і батька, що були королями, а по материнській лінії – від багатьох поколінь» («cui soli legitima debeatur successio, ab avo, avunculo, et patre geribus; a materno genere multis retro seculis»). Останнє зауваження хроніста є доволі

Турені, але й, щонайменше, співправителем дружини в Англії та Нормандії¹⁶. Дослідження аристократичних шлюбів у долині Луари та інших частинах Франції показують, що чоловіки й жінки зазвичай спільно контролювали власність і володіння. Це передбачало інтеграцію жінки у володіння чоловіка, водночас встановлюючи права чоловіка на посаг дружини. Шлюб зі спадкоємицею часто приводив до переходу володінь її сім'ї до її чоловіка після смерті її батька¹⁷. Тому, цілком природно, що Жоффрау очікував, що його шлюб дасть йому право брати участь в управлінні «англо-нормандським» спадком його дружини.

Історія герцогства Нормандського започаткована 911 р., коли король франків Карл Простуватий у Сен-Клер-сюр-Епт визнав, що ватажок норманів Ролло володіє Руаном та його околицями «від річки Епт аж до моря та всієї Британії» в якості алоду та маєтку («in alodo et in fundo»), а той в свою чергу «руки свої поклав між руками короля [manus suas misit inter manus regis. – В. Ч.], чого ні його батько, ні дід, ні прадід не робили для жодного чоловіка»¹⁸.

Проте саме слово «Нормандія» на позначення провінції, що територіально майже співпадала з архієпископством Руана та знаходилася під владою герцога з роду Роллонідів (нащадків Ролло, див. рис. 1), уперше використовується у джерелах під 1012 р.¹⁹. Перші ж представники Нормандського дому згадувалися з каролінзьким титулом «*графа Руана*»²⁰ або позначалися як «*ватажки норманів*»²¹. Німецький медієвіст Карл Вернер (*Karl Werner*, 1924–2008) вважав, що Ролло став графом (*comes*) Руана 911 р. завдяки даруванню йому цього міста та навколишнього регіону Карлом Простуватим. Як графи Роллоніди до 960 р. були *fideles* Робертинів – *marchiones* Нейстрійської марки, але коли Робертини стали *duces Francorum*, то це дозволило Рол-

цікавим, оскільки підкреслює не лише патрилійне походження Матильди від Нормандської династії, але і матрилійне – від Вессекського дому англо-саксонських королів. Див.: Willelmi Malmesbiriensis monachi Gesta regum Anglorum, atque Historia novella / Ad fidem codicum manusccriptorum recensuit Thomas Duffus Hardy. Londini : sumptibus Societatis, 1840. Vol. II. P. 690–691.

¹⁶ Симеон Даремський взагалі зазначає, що Жоффрау мав спадкувати Генрі I як король Англії (та вочевидь герцог Нормандський). Нібито Генрі був настільки зацікавлений у союзі з графом Анжуйським (цей союз мав бути направлений проти небожа Генрі – Гійома Кліто, який 1127 р. став графом Фландрським), що, «бажаючи видати свою дочку, колишню імператрицю, за його сина... довів справу до завершення на таких умовах, щоб його зять успадкував королівство, коли король, не маючи спадкоємця від законної дружини, помре» («cupiens filiam suam quondam imperatricem filio ejus matrimonio jungere... remque ad effectum perduxit, eo tenore, ut regi, de legitima conjuge hseredem non habenti, mortuo gener illius in regnum succederet»). Див.: Symeonis monachi opera omnia. Historia regum. Eadem historia ad quintum et vicesimum annum continuata, per Joannem Hagulstadensem. Accedunt varia / ed. Th. Arnold. London : Longman, Trübner etc., 1885. Vol. II. P. 282.

¹⁷ Blincoe M. E. Geoffrey le Bel of Anjou and Political Inheritance in the Anglo-Norman Realm. *The Haskins Society Journal*. 2015. № 27. P. 81–82.

¹⁸ Цей сюжет із хроніки «*Про звичаї та діяння перших герцогів Нормандії*», написаної латиною між 1015 та 1026 рр. Дудо Сен-Кантенським, викликав чимало дискусій серед істориків і поставив перед ними низку важливих запитань: чи була Нормандія отримана як феодал, чи складала Ролло та його нащадки оммаж королям франків та чи був правлячий герцог васалом останніх, а чи, можливо, навпаки, Нормандія була безумовним алодом, а герцоги нормандців володіли нею за правом спадкування та не були зобов'язані нікому ні оммажем, ні васальною службою? Див.: Dudonis Sancti Quintini, De moribus et actis primorum Normanniæ ducum, ed. Jules Lair. *Mémoires de la Société des Antiquaires de Normandie*. Caen : F. Le Blanc-Hardel, 1865. Vol. 23. Pt. 2. P. 169.

¹⁹ Hagger M. Norman rule in Normandy, 911–1144. Woodbridge : The Boydell Press, 2017. P. 285. Стиль титулування з прив'язкою до Нормандії як території вперше фіксується 1014 р. – «*marchio Normanniæ*», «герцог Нормандії» з'являється в оригінальному рукописі Дудо Сен-Кантенського 1015-му; а «граф Нормандії» – аж 1040 р.

²⁰ Син та спадкоємець Ролло, Гійом де Лон Еспе (Довгий Меч) вперше фігурує як «*граф Руана*» в плачі, написаному на його смерть бл. 943 р. Див.: The Planctus for William Longsword, URL: <https://helmerichs.us/planctus/index.html> (06.01.2026).

²¹ «*Ragenoldus princeps Nortmannorum*» та його син «*Willelmus princeps Nortmannorum*» фігурують в «*Анналах*» Флодоарда Реймського, написаних не пізніше 966 р., відповідно під 923 та 933 рр. Див.: The Annals of Flodoard of Reims, 916–966 / eds. & trans. St. Fanning and B. S. Bachrach. New York ; Ontario : University of Toronto Press, 2011. P. 8, 23.

лонідам узяти титул «*marchio*» для себе. Коли ж Робертини, тепер Капетинги, зайняли королівський трон 987 р., Роллоніди змогли стати *duces*²². Проте американський історик Роберт Гельмерікс (*Robert Helmerichs*, * 1960) стверджує, що Вернер підходив до проблеми інтитуляції надто юридично. На його думку, «немає чітких доказів, що Роллоніди були належним чином призначені “*comites*” та здійснювали конкретні повноваження над певною територією за королівським даром»²³, і, взагалі, «питання про те, як називали Роллонідів, набагато важливіше для сучасних істориків, ніж було для самих Роллонідів»²⁴. Адаже в джерелах вони могли виступати як *comes*, *marchio*, *dux*, *princeps*, *patricius*, *consul*, *dominus* або *rector*²⁵, а територія, якою вони володіли, відповідно описувалася як *comitatus*, *ducatus*, *principatus* або навіть *regnum*²⁶. У X, XI та на початку XII ст. все було не так упорядковано, як стане пізніше.

У переважній більшості випадків, коли в каролінзьких і французьких актах графів описували більш ніж просто як «*comes*», вони були графами міст чи територій або, зрідка, графами «людей міста»²⁷. Однак в актах нормандських герцогів, здебільшого поряд із *comes*, *princeps* або *dux*, уживалася формула «*Normannorum*». Нормандські джерела розрізняли «*графу нормандців*», з одного боку, і інших графів, що перебували в межах або поза Нормандією, з іншого. Майже завжди графи, які володіли графствами в Нормандії*, описуються за їхніми головними містами або територіями. Вони всі були графами місць, а не народів. Як нормандці,

²² Werner K.-F. Quelques observations au sujets des débuts du «*duché*» de normandie. *Droit privé et institutions régionales: études historiques offertes à Jean Yver*. Mont-Saint-Aignan : Presses universitaires de Rouen et du Havre, 1976. P. 691–709.

²³ Helmerichs R. *Princeps, Dux, Comes Normannorum: Early Rollonid Titles and Their Significance*. *Haskins Society Journal*. 2001 (for 1997). № 9. P. 69.

²⁴ Ibidem. P. 64.

²⁵ Так, Дудо Сен-Кантенський використовував титули й стилі, щоб відобразити різні функції своїх персонажів, і на перший погляд здається непослідовним у використанні позначень. Він називав лідера нормандців «*dux*», але також застосовував «*marchio*», «*patricius*» і «*comes*», часто всі чотири одночасно. Бургундець Рауль Глабер, який писав у 1030–1040-х рр., називав Річарда I та Річарда II то графом, то герцогом «людей Руана» в перших двох книгах своїх *Historiarum Sui Tempora Libri Quinque*, але в четвертій книзі вже називає Робера Великодушного «герцогом нормандців». У 1070-х рр. Гійом Жумьєжський послідовно застосовував «*dux*» у своїй *Gesta Normannorum ducum*, а Гійом де Пуатьє, у той же час, до коронації Гійома Бастарда англійською короною називає його «*dux*» (62 рази), «*princeps*» (14 разів), «*comes*» (10 разів) і лише один раз «*dominus Normannie*», а після коронації вживає виключно «*rex*», якщо не робить ретроспективи чи порівняння. Ордерік Віталій майже завжди використовував «*dux*», але розкидав інші титули по наративу: «*princeps*», «*marchio*», «*consul*» і «*comes*». Вільям МальмЕсберійський, який писав в Англії близько 1125 р., надавав перевагу «*comes*», хоча іноді використовував «*dux*», очевидно, з огляду на статус, а не функцію. Детальне дослідження використання стилів титулування нормандських правителів провів Марк Гейгер (Mark Hagger) з Бангорського університету у своїй фундаментальній монографії «*Нормандське правління в Нормандії, 911–1144 pp.*». Див.: Hagger M. *Norman rule in Normandy, 911–1144*. Woodbridge ; Suffolk UK : The Boydell Press, 2017. Ch. 5. Sovereigns, Styles, and Scribes. P. 250–303.

²⁶ Дудо писав про Річарда I, що той «керує королівством Нормандії як король, підлеглий лише Богові», див: *Dudonis Sancti Quintini*, р. 250, і під 945 р. наводить історію про те, як король франків Людовік Заморський «поклав руку на ковчег із реліквіями і власними словами гарантував юному Річарду королівство (*regnum*), яке його дід (Ролло) здобув собі силою і міццю, зброєю та битвами. Він сам (король) і всі єпископи, графи та шановні абати, а також вельможі Франкського королівства [надали його] невинному юнакові Річарду, щоб він володів ним (королівством) і тримав його, і щоб він та його спадкоємці нічого, крім служіння Богові, не віддавали [натомість]», див.: Ibidem. P. 247. Його син, Річард II був названий «*королем Річардом*» на надгробку з парафіяльної церкви в Троарні, який асоціюють з Юго де Монтгомері. На камені викарбувані такі слова: «*Hugo miles Ricardi regis Normandorum*», див.: *The Normans in Europe* / ed. and trans. by E. van Houts. Manchester : Manchester University Press, 2000. P. 21. А 1055 р. один монах з Мармутьє описав Гійома Бастарда, онука Річарда II, як «*короля всієї своєї землі*», цит. за: Hagger M. *Norman rule in Normandy*. P. 259.

²⁷ Всі оригінальні або псевдооригінальні акти, збережені у Франції, що датуються до 1121 р., можна переглянути в базі даних Telma: <https://telma.irht.cnrs.fr/outils/originaux/listechartes/>.

* Графства Омаль, Алансон, Евре, Перш, Е, Мортен та Мелан.

всі вони підпорядковувалися графу нормандців, чий титул відображав його вищу позицію в ієрархії²⁸. Зростаюче використання прикметника «*Normannorum*» є прикладом узурпації слів, пов'язаних із королівською владою, з метою підкреслити силу герцога і виділити автономію його правління²⁹.

І дійсно, усі джерела, що є в нашому розпорядженні, свідчать, що приблизно після 945 р. юрисдикція королів Франції була витіснена з Нормандії, їхні права та деякі символи, що використовувалися для утвердження їхньої влади, перейшли до герцогів, які скористалися спадкуванням частини повноважень колишніх каролінзьких графів Руана та військової влади, яку здійснювали ватажки скандинавських дружин³⁰. А з того часу, як упродовж 931–933 рр. Гійом I Довгий Меч захопив у бретонських вікінгів Котантен, Авранш та Кутанс і отримав від короля франків Родульфа «землі бретонців, розташовані вздовж морського узбережжя»³¹, нормандські правителі постійно претендували на сюзеренітет над бретонськими графами.

Проте, хоча герцоги не визнавали королівську владу в межах свого герцогства, вони не заперечували, що Нормандія входить до складу королівства. Ба більше, герцоги, здається, часто залучали королів до домовленостей щодо свого спадкування, очевидно, щоб зробити його більш гарантованим, що саме по собі було визнанням королівської влади над їхньою землею. Саме так 1135 р. юний герцог Гійом II Бастард (ще до того, як він став Вільямом I Завойовником) був відданий під опіку короля Франції Анрі I і мусив присягнути йому на вірність³². Щоправда, після кризи, яка припала на період його неповноліття, Гійому вдалося не тільки відновити могутність нормандських герцогів, а й розширити сферу нормандського впливу. На сході Гі, граф Понтійо, близько 1056 р. був змушений присягнути на вірність герцогу й

²⁸ Hagger M. Norman rule in Normandy. P. 280–285.

²⁹ Коли королів називали якимось інакше, ніж просто «*rex*», вони були королями народів. Найдавніша документальна згадка титулу «*rex Francorum*» датується 596 р. та міститься в хартії Теодоберта II, див.: Reimitz H. History, Frankish Identity and the Framing of Western Ethnicity, 550–850. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. P. 98–103. Стиль «*rex Anglorum*» вперше приймає 928 р. Етельстан Вессекський, див.: Foot S. Æthelstan: The First King of England. New Haven, US : Yale University Press, 2011. P. 27. Титул «*imperator Romanorum*» з 996 р. використовує Оттон III, див.: Althoff G. Otto III / trans. P. G. Jestic. Pennsylvania : State University Press, 2003. P. 60. Детальніше про це питання загалом див.: Reynolds S. Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300. Oxford : Oxford University Press, 1997. Ch. 8. The Community of the Realm. P. 250–331.

³⁰ Chibnall M. England and Normandy 1042–1137. *The New Cambridge Medieval History*, Vol. 4 : c.1024 – c.1198, Part 2 / ed. by D. Luscombe, J. Riley-Smith. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 195. Так, Гійом I і Річард I порушили королівську монополію на карбування монет і почали випускати власні монети зі своїми іменами. З 989 р. герцоги призначали власних єпископів у дієцезії свого герцогства. Згодом вони узурпували королівське право входити до замків своїх підданих та розмішувати в них свій гарнізон. З кінця правління Річарда II всі штрафи надходили лише до герцогської скарбниці, а королівські підтвердження не запитувалися для надання земель у межах Нормандії. У той же час бенефіціарії герцогів вирішили не датувати акти роками правління французьких королів, а кровний зв'язок із герцогом, а не спорідненість із Каролінгами, став основою шляхетного статусу. Для одних підданих нормандський герцог був франкським графом, для інших – нормандським ярлом, але до середини XI ст. синтез цих двох складових його влади завершився.

³¹ The Annals of Flodoard of Reims. P. 23.

³² Така присяга не обов'язково була оммажем. Так, Дудо Сен-Кантенський пише про «союз» між королем Людовіком Заморським та герцогом Річардом Безстрашним («*foederatisque rege et duce Ricardo*»), див.: Dudonis Sancti Quintini. P. 287. Фактично, це був тип горизонтальних відносин *amicitia*, дослідженням яких, зокрема, займається видатний німецький медієвіст Герд Альтгофф (*Gerd Althoff*, * 1943), див.: Althoff G. Verwandte, Freunde und Getreue: zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990. 237 р. Такі дії, як правило, сприяли зміцненню влади та престижу герцогів серед широкої франкської аудиторії, тож вони могли виконувати їх просто для підвищення свого статусу серед рівних. Як зазначав Джон Гіллінгем, саме герцоги, а не королі отримували найбільшу вигоду від складання присяги вірності, і, відповідно, саме герцоги, а не королі прагнули укладати ці присяги, див.: Gillingham J. Doing homage to the king of France. *Henry II: New Interpretations* / ed. C. Harper-Bill and N. Vincent. Woodbridge : Boydell Press, 2007. P. 67–69, 77.

пообіцяти військову підтримку³³, а з Бодуеном, графом Фландрії (наймогутнішою людиною в регіоні) Гійом уклав вигідний союз, скріплений вдалим шлюбом з Матильдою, донькою графа від Адель Французької, сестри короля. На заході ж інтерес герцога привертало графство Мен. Він організував заручини свого сина Робера з юною спадкоємицею Мену та, зайнявши 1063 р. Ле-Ман, забезпечив визнання Робера графом, навіть якщо його наречена померла б до шлюбу³⁴. У 1064–1065 р. Гійом також здійснив похід на Бретань, вчергове намагаючись утвердити там владу нормандців. Ну і нарешті, 1066 р. в битві при Гастінгсі нормандський герцог здобув собі англійську корону. І хоча так зване нормандське завоювання Англії, за влучним виразом шотландського медієвіста Роберта Річі (*Robert Ritchie*, 1880–1954), насправду було «бретонським, лотаринзьким, фламандським, пікардійським, артуаським, менським, анжуйським, загальнофранцузьким та нормандським завоюванням герцога Вільяма»³⁵ – це не завадило історикам протягом ХХ ст. говорити про «нормандську колонізацію» Англії та утворення «*Нормандської імперії*».

Термін «*Нормандська імперія*» вперше в доволі загальному визначенні вжив американський медієвіст Чарльз Гомер Гаскінс (*Charles Homer Haskins*, 1870–1937) 1915 р.³⁶, але популярність йому принесла однойменна робота вже відомого нам джерсійського дослідника Джона Ле Патуреля, яка побачила світ 1976 р.³⁷ У своїй праці, написаній під впливом актуальних роздумів про імперіалізм і колоніалізм, Ле Патурель ставить на перше місце політичну єдність «*держави*», створеної Вільямом Завойовником, і розглядає цю «*державу*» як «*імперію*» в сучасному значенні цього терміна: вона мала колонізовану територію (Англію), інструменти насадження власної влади (замки, фортеці, монастирі), імперіалістичні (нормандські) еліти, а її реальна влада простягалася за окреслені кордони. У цьому процесі особлива роль належала королівському оточенню та аристократії по обидва боки Ла-Маншу. Вони утворювали гомогенну спільноту, пов'язану спільними політичними та територіальними інтересами.

Модель «*англо-нормандської держави*» (*regnum*) закріпилася з виходом того ж 1976 р. програмної статті Чарльза Воррена Голлістера (*Charles Warren Hollister*, 1930–1997)³⁸. Цей американський історик дійшов радикального висновку, що для періоду між 1066 і 1087 рр.: «Докази з часів Вільяма Завойовника, хоч і різноманітні та двозначні, демонструють поступовий дрейф Нормандії від непостійного французького сюзеренітету попередніх днів до повної незалежності і, після Завойовання, до своєрідного напівусвідомленого поглинання більшим королівством»³⁹. Аргументи Ле Патуреля та Голлістера не витримують критики і були вже серйозно спростовані Девідом Бейтсом (*David Bates*, * 1945) ще 1989 р.⁴⁰.

Завойовання Англії дійсно перетворило герцога Гійома Бастарда на короля Вільяма Завойовника, але інтеграції англійського та нормандського складників у єдину транс-ла-маншську «*імперію*» насправді так і не відбулося. Загальні звернення, уживані в хартіях Вільяма, були різними, якщо акт мав чинність лише в Англії або лише в Нормандії⁴¹. Звільнення від мит і зборів

³³ The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis. Vol. IV : Books VII and VIII / ed. and trans. by M. Chibnall. Oxford : Clarendon Press, 1973. P. 89.

³⁴ The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis. Vol. II : Books III and IV / ed. and trans. by M. Chibnall. Oxford : Clarendon Press, 1969. P. 116.

³⁵ Ritchie R. L. G. The Normans in Scotland. Edinburgh : Edinburgh University Press, 1954. P. 157.

³⁶ Haskins Ch. H. The Norman in European History. Boston et New York : Houghton Mif in Company, 1915. Chap. 4. P. 85–114.

³⁷ Le Patourel J. The Norman Empire. Oxford : Clarendon Press, 1976. x + 416 p.

³⁸ Hollister Ch. W. Normandy, France and the Anglo-Norman regnum. *Speculum*. 1976. № 51. P. 202–242.

³⁹ Ibidem. P. 212.

⁴⁰ Bates D. Normandy and England after 1066. *The English Historical Review*. 1989. № CIV. № 413. P. 851–880.

⁴¹ Всі акти, створені англійською канцелярією за типовим для неї шаблоном, називають Вільяма або *rex*, або *rex Anglorum*, див.: *Regesta regum Anglo-Normannorum, 1066–1154 (RRAN)* / edited with introductions, notes and indexes, by H. W. C. Davis... with the assistance of R. J. Whitwell, B. Litt. Oxford : Clarendon Press, 1913. Vol. 1 : *Regesta Willelmi Conquestoris et Willelmi Rufi, 1066–1100*. xliii+159 p. Королівська печатка, прикріплена до всіх цих актів на ярлику, вирізаному вздовж нижнього краю, зображала на лицьовій стороні вершника, якого супроводжував напис: «НОС NORMANNORVM WILLELMVM NOSCE PATRONVM SI», на зворотній – короля з мечем та державою на троні та напис: «НОС ANGLIS

могло обмежуватися одним боком Ла-Маншу, але інколи могло охоплювати і всі володіння Вільяма. Англійська монета відрізнялася від нормандської, а англійські пенні в Руані переплавлялися в нормандські деньє. Звичаї та закони також були різними, що відображалось, наприклад, у формулюваннях документів про передачу власності та у факті, що *bernage* і *grauarium* збиралися в Нормандії, але не в Англії. Серед тих, хто розрізняв правління Вільяма в його різних володіннях, були монахи заснованого ним особисто монастиря Святого Стефана в Кані, які послідовно називали його «*rex Anglorum et princeps Normannorum et Cenotannorum*», а каноніки Руана датували один зі своїх актів «у 41-й рік правління Вільяма над герцогством і 10-й над королівством»⁴². Сам «король-герцог» продовжував приділяти стільки ж часу та уваги своїм інтересам на континенті, як і інтересам свого королівства, постійно подорожуючи через Ла-Манш.

«Персональна унія», що склалася між Нормандією та Англією 1066 р., розпалася зі смертю Вільяма 1087 р., коли його старший син Робер Куртгюз (Короткі Штанці) став герцогом нормандців та графом менців, а середній – Вільям Руфус (Рудий) – королем англійців. І хоча Джон Ле Патурель стверджує, що поділ не входив у початкові плани Вільяма і не був типовим для свого часу⁴³, проте він, усе ж, відбувся. Для так званої англо-нормандської аристократії загалом традиційним став розподіл спадщини за принципом *parage*, коли старший син отримував батьківську спадщину на континенті, а молодший – придбання батька в Англії⁴⁴. Проте такий поділ не скасовував прагнень обох спадкоємців врешті-решт об'єднати спадщину. Тож уже 1088 р. Куртгюз здійснив спробу захопити Англію, а Руфус натомість двічі, 1090 та 1091 рр., намагався підкорити Нормандію. Після всього йому це таки вдалося, хоч і не військовим шляхом: 1096 р. він фактично став правителем герцогства, отримавши його під заставу за позику, надану Роберу, що дозволила останньому приєднатися до Першого хрестового походу. Вільям лишився на чолі Нормандії до своєї загадкової смерті на полюванні 1100 р.

Окрім боротьби за Нормандію, Вільям Руфус продовжив «експансію», розпочату його батьком проти кельтських королівств на Британських островах, і його дії в цьому напрямі, дозволили валлійському історика серу Рісу Девісу (*Robert Rees Davies*, 1938–2005) говорити про 1093 р. як про умовний рік утворення «*Першої Англійської імперії*»⁴⁵. На думку Девіса, загибель того року в засідках, влаштованих «*франками*» (саме таким словом валлійський автор

REGEM SIGNO FATEARIS EVNDEM», див.: *The Great Seals of England*. P. 5–6. Оскільки канцелярія була англійською «інституцією», можна припустити, що печатка, виготовлена для Вільяма відразу після його коронації, була призначена для англійської аудиторії. Імовірно, саме тому вона описує Вільяма як «покровителя» нормандців, адже в Англії він не був їх герцогом. Натомість, Марк Гейгер підрахував, що з 89 нормандських актів, які містять згадку про Вільяма або в адресній формулі, або в основному тексті, 52 називають його одночасно королем і ще одним із трьох титулів: або герцогом, або принцемом, або графом, а серед решти 37, які вживають виключно титул «гех», 32 згадують Вільяма лише в основному тексті для пояснення чи коментаря. Тексти нормандських хартії складалися самими бенефіціаріями, а не походили з канцелярії, тому відображали погляд на владу «короля-герцога» знизу. Але і сам король, засвідчуючи 80 із цих актів, п'ять разів використовує щодо себе титул *dux*, 10 – *princeps* та один раз взагалі *comes*. Див.: Hagger M. *Norman rule in Normandy*. P. 290–293.

⁴² Цит. по: Hagger M. *Norman rule in Normandy*. P. 290–291.

⁴³ Le Patourel J. *Normandy and England 1066–1144 (The Stenton Lecture 1970)*. University of Reading, 1971. P. 4–5. Вільям дійсно оголосив Робера своїм спадкоємцем у Нормандії ще 1063 р. і знову повторив це проголошення в 1066 р. Нормандські барони склали оммаж Роберу, а він своєю чергою приніс оммаж за Нормандію французькому королю Філіпу I. Можливо, Робер дійсно розглядався як єдиний спадкоємець Вільяма, допоки не підняв повстання проти батька в 1077–1079 рр.

⁴⁴ Спираючись переважно на англо-нормандські джерела, Джеймс Голт (*James Holt*) виявив складну систему спадкування, що розвивалася в цей період. Одним із головних принципів цієї системи було те, що старший син мав успадковувати батьківське майно, а молодші отримували землі, набуті через купівлю, шлюб або завоювання, див.: Holt J. C. *Politics and Property in Medieval England. Past & Present*. 1972. Vol. 57. Iss. 1. November. P. 9–13. Більш пізні «Закони Генрі I» чітко встановлювали: «Батьківський феодал має перейти до первістка, але він (батько) може передати свої придбання або пізніші набутки кому забажає», див.: *Leges Henrici Primi* / ed. L. J. Downer. Oxford : Clarendon Press, 1972. P. 224.

⁴⁵ Davies R. R. *The First English Empire. Power and Identities in the British Isles 1093–1343*. Oxford : Oxford University Press, 2000. P. 4–7.

«Хроніки принців» називав англо-нормандців), короля шотландців* Мал Халіма Кян Мора (відомого в Англії під ім'ям Малкольма III) та короля Дехейбарта** Ріса ап Тевдура змінили карту політичної влади у Британії. Недарма валлійський хроніст додав апокаліптичний коментар до опису смерті Ріса: «І тоді впало королівство бриттів». Цю думку поділяли й англійські спостерігачі у Вустері: «Від того дня королі перестали правити в Уельсі»⁴⁶.

Започаткував англо-нормандське завоювання Уельсу один з найближчих соратників Вільяма Завойовника нормандець Вільям Фіц-Осберн. Уздовж валлійського кордону він збудував цілий ряд замків: Монмут, Карісбрук, Чепстоу, Вігмор, Кліффорд, а також встановив англійську владу у Гвенті, одному з кельтських королівств південно-східного Уельсу. Успіхи на південному кордоні з Уельсом спонукали Вільяма Завойовника на створення системи марок у північній та центральній частинах англо-валлійського кордону, зокрема в Честері під керівництвом Юга д'Авранша та в Шрусбері на чолі з Роже де Монтгомері⁴⁷. Слідом за цим відбувся вплив континентальних колоністів у цей регіон: вони засновували замки, монастирі та невеликі міста. За словами валлійського літописця, англо-нормандці «захопили всі землі бриттів». Після смерті 1093 р. Ріса ап Тевдура не залишилося центру валлійської влади, і серія повстань 1094–1098 рр. проти «нестерпної тиранії, несправедливості, гноблення та насильства франків» показує усвідомлення того, що світ перевернувся догори дригом⁴⁸. Реакція самих валлійців найвиразніше засвідчує, що за короткий проміжок часу відбувся політичний і культурний крах кельтських королівств Уельсу.

Те саме відбувалося, хоч і менш криво, на півночі Британії приблизно в той самий час. Так, 1072 р. Вільям Завойовник, під час єдиного походу до Шотландії, у Абернеті забезпечив собі присягу на вірність Малкольма III, який за словами *Англосаксонської хроніки* «став його людиною»⁴⁹. У 1080 р. Роберт Куртгюз за наказом батька заснував на північному кордоні Ньюкасл-апон-Тайн. Вільям Руфус 1092 р. підкорив Камбрію і розпочав будівництво замку Карлайл. А 1093 р. він умисно зневажив Малкольма III, який прибув на мирні переговори аж до Глостера, намагаючись змусити шотландського короля присягнути йому на вірність перед англійськими баронами⁵⁰. Якщо звіт Джона з Вустера, який повідомляє нам про цю подію, точний, то він показує, що питання, яке переслідувало англо-шотландські відносини протягом усього Середньовіччя і навіть пізніше, вже було жорстко окреслене: чи рівні два королівства, чи англійська корона вже прагнула верховенства над цілою Британією? Загибель Малкольма III та подальша боротьба за престол у Шотландії дозволили англійському королю тимчасово відповісти на це питання на свою користь. У 1097 р. син Малкольма Едгар здобув корону за підтримки Вільяма Руфуса і, за свідченнями автора римованої *«Історії англів»* Жеффрая Гаймара, визнав англійського короля своїм сеньйором⁵¹. Чи були це дійсно васальні стосунки – питання дискусійне, але наступне покоління королів шотландців було принаймні політично, соціально й культурно зобов'язане королям Англії, недаремно шотландський історик Арчі Данкан (*Archie Duncan*, 1926–2017) ще 1958 р. провокативно зауважив: «Сумнівно, що ми ще довго зможемо підтримувати тезу про відсутність нормандського завоювання Шотландії»⁵².

* Титули, якими користувалися в цей час правителі Шотландії, варіювали між традиційним гельським *ri Alban* (король Альби – об'єднаного королівства скоттів та піктів) та стилями з хартій латиною *Scottorum basileus* та *Rex Scottorum*.

** Дехейбарт (валл. *Deheubarth*) – середньовічне королівство на південному заході Уельсу, яке проіснувало з 920 р. по 1097 р. Валлійська назва королівства – калька з лат. *dextralis pars* «права частина», що позначала весь південний Уельс.

⁴⁶ Валлійська хроніка *Brut y Tywysogion* та англійська хроніка Джона Вустерського цит. за Davies R. R. *The First English Empire*. P. 4.

⁴⁷ Davies R. R. *The Age of Conquest: Wales, 1063–1415*. Oxford : Oxford University Press, 1987. P. 27–29.

⁴⁸ Цит. за: Davies R. R. *The First English Empire*. P. 5.

⁴⁹ *Scottish Annals from English Chroniclers* / by A. Orr Anderson. London : D. Nutt, 1908. P. 95.

⁵⁰ *Ibidem*. P. 110.

⁵¹ *L'Estoire des Engleis by Geffrei Gaimar* / éd. by A. Bell. Oxford : Blackwell, 1960. Lines 6180–6194.

⁵² Duncan A. A. M. *The Earliest Scottish Charters*. *Scottish History Review*. 1958. № 37. P. 135.

За короткий проміжок часу північна Англія, Уельс та Шотландія прямо чи опосередковано потрапили в орбіту влади короля, баронів та Церкви Англії. Саме як «князь нормандців і король саксів (тобто англійців), бриттів (тобто валлійців) і скотів (тобто шотландців)» Вільям Завойовник був увічнений валлійським анналістом. А його молодший син Генрі I Боклерк (Добре Освічений), який за відсутності хрестоносця Робера Куртгъоза захопив владу над Англією після раптової смерті Вільяма II, позначався тим же автором як «король Англії та Уельсу і всіх прилеглих островів», Генрі «Великий», «людина, яка підкорила своїй владі весь острів Британію»⁵³. За словами ж Вільяма Мальмесберійського, навіть ярл Оркнейських островів «хоча за спадковим правом підлягав королю норвежців, настільки прагнув прихильності [Генрі I. – В. Ч.], що часто надсилав йому подарунки»⁵⁴, а король Мюнстера та його наступники нібито були настільки віддані Генрі, що «нічого не писали, крім того, що йому лестило, і нічого не робили, крім того, що він наказував»⁵⁵.

А проте не слід забувати, що контроль або влада над периферійними зонами Британських островів буквально мали периферійне значення для «англо-нормандських» королів і більшості «англо-нормандської» аристократії. Їхні головні амбіції були спрямовані на Англію та північ Франції. А тому, зайнявши англійський трон, Генрі I одразу розпочав боротьбу за Нормандію і до 1106 р. захопив герцогство та ув'язнив свого брата. Автор «Хроніки монастиря Гайда біля Вінчестера», написаної близько 1121 р., єдиний серед середньовічних авторів, хто намагається вигадати назву для «англо-нормандської» реальності. Він говорить про поняття «*rex Norman-Anglorum*», «*regnum Norman-Anglorum*», «*principes Norman-Anglorum*», «*ecclesia Norman-Anglorum*», і, хоча, можливо, не зовсім послідовно, він, здається, включає в ці терміни дві країни, а не просто нормандців в Англії⁵⁶. Саме цей текст дозволяє Ле Патурелю і Голлістеру говорити про усвідомлення сучасниками єдності «англо-нормандського королівства» чи «Нормандської імперії».

Щоправда сам Генрі I щонайменше до 1113 р. не використовував титул герцога Нормандського. (Навіть в ув'язненні його брат-герцог залишався герцогом). Лише після зустрічі Генрі та французького короля Луї VI в Жизорі в березні 1113 р., коли два королі, за словами Ордеріка Віталія, «були пов'язані узами дружби» (*amoris uinculo complexati sunt*)⁵⁷, право Генрі на Нормандію, очевидно, було визнане. А 1120 р. його володіння Нормандією вже було настільки міцним, що він зміг забезпечити, щоб його єдиний законний син, Вільям Аделін, був визнаний спадкоємцем і Англії, і Нормандії одночасно. При цьому, як повідомляє Вільям Мальмесберійський: «Вільям, син нашого короля, склав оммаж королю франків за Нормандію, визнаючи, що він буде володіти провінцією від нього за законним правом»⁵⁸. У якийсь час між 1113 та 1120 рр. Генрі I також замовив собі нову печатку, на лицьовій стороні якої зображений король на троні з мечем і державою та напис «HENRICVS DEI GRACIA REX ANGLORVM», а на звороті – король як вершник з мечем та щитом і напис «HENRICVS DEI GRATIA DVX NORMANNORVM»⁵⁹. Наявність цих двох титулів на печатці та в деяких його актах свідчить, що він правив у Нормандії як герцог, а не як король. Ба більше, четверта печатка також підкреслювала, що Генрі правив двома різними народами і, відповідно, двома територіями. Генрі і сам добре усвідомлював, що він править і герцогством, і королівством. Коли він писав до папи Інокентія II близько 1133 р., він згадував своє *regnum* і свій *ducatus*⁶⁰. Однак Генрі, як і його батько Вільям, будучи висвяченим, коронованим та помазаним в Англії, не міг позбутися

⁵³ Цит. за: Davies R. R. The First English Empire. P. 8.

⁵⁴ Gesta regum Anglorum. P. 638.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Chronica Monasterii de Hida juxta Wintoniam, in Liber Monasterii de Hyda / edited by E. Edwards. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. P. 283–321.

⁵⁷ The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis, Vol. VI: Books XI, XII, and XIII / ed. and trans. by M. Chibnall. Oxford : Clarendon Press, 1978. P. 180.

⁵⁸ Gesta regum Anglorum. P. 634.

⁵⁹ The Great Seals of England. P. 11–12.

⁶⁰ Patrologiae Latinae cursus completus, series Latina / ed. J.–P. Migne. 221 vols (1844–1855). Vol. 179. Cols. 669–670.

надприродних якостей королівської влади, коли переправлявся до Нормандії, а робив він це доволі часто. Окрім того, у Нормандії і Вільям, і Генрі були у своїй країні, серед свого народу, з баронами та церковнослужителями, які були їхніми васалами та близькими соратниками також в Англії і які навряд чи могли змінити свій спосіб звертання чи свої стосунки з королями по той бік Ла-Маншу. Саме тому ми фіксуємо в нормандських текстах постійні згадки про Вільяма та Генрі як про «королів», а їхня влада позначається як «королівська».

Отже, погодимось з висновками Марка Гейгера (*Mark Hagger*), що представники Нормандської династії правили Англією як королі, а Нормандією – як герцоги. Англія та Нормандія залишалися окремими утвореннями, навіть якщо вони були пов'язані під владою одного монарха. Не було спроби створити єдине англо-нормандське *regnum*, незалежне від короля франків, як припускав Голлістер. Герцоги ніколи не заперечували, що Нормандія була частиною Франції або що французькі королі були їхніми сюзеренами. Радше вони прагнули гарантувати, що французькі королі не матимуть прав у самій Нормандії і не матимуть можливості їх нав'язати. У цьому прагненні, як показує повна відсутність королівських підтверджень власності в Нормандії та повна відсутність нормандських судових справ у французьких королівських судах, вони були цілком успішними⁶¹.

Смерть Генрі I 1 грудня 1135 р. знову порушила питання про подальшу долю Англії та Нормандії. Вільям Мальмесберійський писав, що Генрі, лежачи при смерті, «передав усі свої землі по обидва боки моря дочці на законних і вічних правах спадкування, будучи дещо розгніваним на її чоловіка, бо той докучав йому неодноразовими погрозами та образами»⁶². Незважаючи на дві присяги, складені 1127 та 1131 рр. нормандськими та англійськими баронами Матильді як спадкоємиці, в останні роки свого правління Генрі фактично перебував у стані війни з донькою та зятем. Після народження двох онуків – Генрі та Жоффрау (1133 та 1134 рр.), Боклерк намагався усунути Анжуйця від спадку Матильди, але остання, на диво, підтримала чоловіка, а не батька⁶³. Але якщо Жоффрау та Матильда мали намір успадкувати володіння Генрі, то їм потрібно було підготувати ґрунт ще за життя старого короля. Вони мали здобути певну базу влади в Англії й Нормандії, встановити контроль над замками і сформувані партію прихильників. Очевидно, що вони намагалися це зробити – і зазнали невдачі. У будь-якому разі, по смерті Генрі, вже 22 грудня королем у Вестмінстері був коронований і помазаний Етьєн⁶⁴ Блуаський, онук Вільяма Завойовника через його доньку Адель (див. рис. 1)⁶⁵. Коли

⁶¹ Hagger M. Norman rule in Normandy. P. 299–300, 303.

⁶² Gesta regum Anglorum. P. 701.

⁶³ Остаточне рішення Генрі I, здається, полягало в тому, щоб виконати присяги, дані Матильді, але обмеживши владу її чоловіка. Ці присяги, до речі, не гарантували, що Матильда стане королевою Англії. Джон Вустерський і Вільям Мальмесберійський зазначали, що права Матильди залежали від того, чи залишаться Генрі I та його друга дружина бездітними. Як уже зазначалося вище, у примітках 15 та 16, хроністи розходилися щодо питання спадкування: якщо Вільям Мальмесберійський вважав Матильду єдиною та безперечною спадкоємицею батька, то Джон Вустерський стверджував, що вона отримує королівство тільки, якщо вийде заміж і народить спадкоємця, а Симеон Даремський взагалі припускав, що саме Жоффрау мав успадкувати королівство. Наприкінці правління Генрі I основна дилема полягала в тому, що Матильда стала захисницею свого чоловіка та повернулася до Анжу зі своїми синами, а не залишилася з батьком. Не було реальної можливості для прихильників Генрі виконати свої присяги Матильді, одночасно дотримуючись його побажань щодо усунення Жоффрау від управління. Вони також не могли визнати юного Генрі, сина Матильди та Жоффрау (якого через вік було важко відокремити від батька) не допустивши регентства, яке організували б його батьки. Див.: Blincoe M. E. Political Identity and the Succession of Henry II. *The Haskins Society Journal*. 2019. № 31. P. 166–168.

⁶⁴ В латиномовних джерелах цей англійський король постає під іменем Стефан (Stephanus), але для сучасників він був більш відомий під ім'ям Етьєн (Étienne), яке старофранцузькою мовою вимовлялося як Естьєн (Estienne /es.tjɛn/).

⁶⁵ Варто зауважити, що, на відміну від Жоффрау Анжуйського, який сприймався як одвічний ворог нормандців, Етьєн Блуаський був добре відомою фігурою в «англо-нормандському» суспільстві та мав значну підтримку серед баронів. Як вихованець короля Генрі він швидко накопичив землі по обидва боки Ла-Маншу. В 1113 р. Етьєну було надано графство Мортен у Нормандії та честі Ай (260 манорів) і Ланкастер (400 манорів) в Англії. Зі смертю Вільяма Аделіна саме Етьєн розглядався спадкоємцем

про це дізналися барони в Нормандії, вони одразу згорнули переговори щодо спадкування, які вели зі старшим братом Етьєна Тібо, графом Блуаським, та визнали герцогом нормандців Етьєна. Очевидно магнати, які володіли транс-ла-маншськими маєтками, побоювалися їх втратити⁶⁶. Англія та Нормандія, маючи єдину правлячу верхівку, не могли ефективно управлятися двома незалежними правителями.

Проте початок правління Етьєна був затьмарений вторгненням шотландців на півночі. Молодший син Малкольма III, шотландський король Давід I захопив Карлайл, Ньюкасл та інші ключові фортеці в Камбрії та Нортгембрії⁶⁷. Британський історик Девід Крауч (*David Crouch*, * 1953) також припускає, що після серії повстань у південному Уельсі Етьєн фактично втратив домінування і в цьому регіоні⁶⁸.

Скориставшись подіями в Англії, які не дозволяли Етьєну повернутися на континент, Жоффрау розпочав завоювання Нормандії, як зазначає його біограф Жан де Мармутьє, «щоб відстояти спадщину свого сина» (*ut filii sui hereditatem vindicet*)⁶⁹. Традиційно, відштовхуючись від цих свідчень, історики вважали, що Жоффрау здійснив завоювання Нормандії задля забезпечення прав свого сина Генрі як онука та спадкоємця Генрі I⁷⁰. Але сучасний американський історик Марк Блінкоу (*Mark E. Blincoe*), аналізуючи хартії та грамоти, видані від імені Жоффрау Плантагенета, доводить, що останній намагався утвердити своє власне право керувати «англо-нормандським королівством», і свідомо відмовлявся використовувати мову, яка встановлювала б легітимність юного Генрі окремо від його власної влади⁷¹. Ба більше, Жоффрау видавав інструкції та робив пожертви в Нормандії без згадки про Матильду чи її право на спадкування, вважаючи себе законним спадкоємцем тестя, якого він називав у своїх хартіях «король Г., мій попередник» (*H. rex predecessor meus*) та «король Генрік, мій предок» (*rex Henricus antecessor meus*)⁷². 19 січня 1144 р., після взяття Руана, Жоффрау особисто прийняв титул герцога нормандців (*dux Normannorum*), і кілька хартії, виданих Матильдою близько 1144 р., вказують на те, що дружина визнавала за ним цей статус⁷³.

З іншого боку Матильда намагалася обстоювати власні права на англійську корону. Спочатку вона звернулася за справедливістю до папи Інокентія II, а, отримавши відмову, 30 вересня 1139 р. висадилася на чолі власного війська в Англії та почала відкриту війну проти Етьєна. Матильда підкреслювала легітимність своєї справи, посилаючись на свій статус дочки Генрі I – «*Henrici regis filia*»⁷⁴ й не забувала про свої титули «*imperatrix*»⁷⁵ та «*Dei Gratia Romanorum regina*»⁷⁶. Вона

Генрі, поки Матильда перебувала в Імперії. В 1125 р. король влаштував його шлюб з Матильдою, донькою та єдиною спадкоємицею Юсташа, графа Булонського, який володів як важливим континентальним портом Булонь, так і величезними маєтками на північному заході та південному сході Англії. Саме знаходження Етьєна на момент смерті Генрі в Булоні дозволило йому діяти доволі блискавично і вже 8 грудня досягти Лондона та заручитися підтримкою міщан, в обмін на нові права та привілеї для міста. Див.: King E. King Stephen. New Haven : Yale University Press, 2010. P. 13, 43–47, та Davis R. H. C. King Stephen. London : Longman, 1977. P. 7–8.

⁶⁶ Barlow F. *The Feudal Kingdom of England, 1042–1216*. (5th ed.). Harlow, UK : Pearson Education, 1999. P. 163–164; Gillingham J. *The Angevin empire*. (2nd ed.). P. 13.

⁶⁷ King E. King Stephen. P. 52–53.

⁶⁸ Crouch D. B. *The March and the Welsh Kings. The Anarchy of King Stephen's Reign* / ed. E. King. Oxford : Clarendon Press, 1994. P. 255–289.

⁶⁹ *Historia Gaufredi, ducis Normannorum et comitis Andegavorum. Chroniques des comtes d'Anjou et des seigneurs d'Amboise* / pub. par L. Halphen et R. Poupardin. Paris : A. Picard, 1913. P. 225.

⁷⁰ Haskins Ch. H. Normandy under Geoffrey Plantagenet. *English Historical Review*. 1912. Vol. 27. № 107. July. P. 423–24; Chartrou J. *L'Anjou de 1109 à 1151*. Paris : Les Presses universitaires de France, 1928. P. 47–49.

⁷¹ Blincoe M. E. Geoffrey le Bel. P. 81.

⁷² RRAN, vol. III, nos. 595–596.

⁷³ RRAN, vol. III, nos. 43, 370, 372. Наприклад, RRAN. Vol. III. nos. 370: «...incolumitate domini mei G(aufredi) duci Norm(annorum) et comitis And(egavorum)».

⁷⁴ RRAN, vol. III, nos. 43, 68, 71, 88, 112 etc.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Нагадаємо, що саме цей титул фігурує на її печатці, див.: *The Great Seals of England*. P. 14.

почала використовувати титул *domina Anglorum*⁷⁷, щоб утвердити свій суверенітет після того, як Естєн потрапив у полон у битві при Лінкольні 2 лютого 1141 р. Але Матильді не вдалося втримати владу: 24 червня, незадовго до запланованої коронації, вона зіштовхнулася з повстанням лондонців, які лишалися вірні королю, а в листопаді була змушена відпустити Естєна на волю, і той повернув собі корону⁷⁸. Показово, що її син Генрі почав з'являтися в хартіях матері лише після того, як вона не змогла переконати прихильників Естєна визнати її владу⁷⁹. А подорож дев'ятирічного Генрі до Англії 1142 р. знаменує його формальний вступ у політику⁸⁰.

Приблизно в цей час Жоффрау також почав залучати сина до деяких справ у Нормандії. Генрі з'являється в хартіях поруч із батьком так само, як із матір'ю в Англії⁸¹. Цікаво, що при цьому сам Жоффрау протягом усього періоду так званої анархії, навіть прийнявши титул герцога нормандців, ніколи не претендував на англійський престол і жодного разу не ступив на англійську землю. Він також не мав наміру якимось чином інтегрувати Анжу та Нормандію, продовжуючи утримувати окремі канцелярії. А 1150 р. Жоффрау передав Нормандію та титул герцога сину, залишивши за собою лише батьківські володіння⁸². У плани Жоффрау не входило об'єднувати «англо-нормандський» спадок з «анжуйським», і якби не його раптова смерть у віці 38 років від лихоманки у вересні 1151 р., цілком імовірно, що цього об'єднання ніколи б і не трапилося. Як повідомляє йоркширський хроніст Вільям Ньюбурзький, помираючи, Жоффрау Плантагенет «за заповітом залишив Анжуйське графство середньому синові», своєму тезці Жоффрау, але за умови, що той отримає батьківський спадок тільки тоді, коли Генрі повністю здобуде собі материнський. Він нібито сказав: «Коли Генрі отримає повністю спадщину своєї матері, тобто Нормандію разом з Англією, нехай він повністю передасть братові Жоффрау батьківську спадщину»⁸³.

Британський медієвіст Вілфрід Льюїс Воррен (*Wilfred Lewis Warren*, 1929–1994) у своїй біографії Генрі II зазначав, що хоча багато істориків вважають Вільяма Ньюбурзького автори-

⁷⁷ Титули *dominus/a Anglie* (лорд чи леді Англії) та *dominus/a Anglorum* (лорд чи леді англійців) тлумачаться як тимчасові й асоціювалися з особою, яка здійснювала владні повноваження до передбачуваної коронації. Матильду було названо *Anglie et Normannieque domina* на раді у Вінчестері 8 квітня, але сама Матильда віддавала перевагу саме титулу *domina Anglorum*, підкреслюючи, що Естєн, можливо, і правив Англією, як коронований король, але вона – імператриця – правила англійським народом. Див.: Winkler E. A. *Æthelæd and Other Rulers in English Histories*, с. 900–1150. *The English Historical Review*. 2022. Vol. 137. Iss. 587. August. P. 974–975.

⁷⁸ Chibnall M. *The Empress Matilda*. P. 70–71, 88–117.

⁷⁹ Хартія щодо надання Обрі де Веру титулу графа Оксфорда від імені «Генріка, сина доньки короля Генріка, законного спадкоємця Англії та Нормандії / *Henricus filius filiae Regis Henrici rectus heres Anglie et Norman(ie)*», яка дублювала аналогічну хартію від імені «імператриці Матильди, доньки короля Генріка, та леді англійців / *M(atildis) imperatrix H(enrici) regis filia et Anglorum domina*» була видана наприкінці липня 1141 р. Див.: RRAN. Vol. III, nos. 634, 635.

⁸⁰ Вільям Мальмесберійський описував очікування англійців щодо Генрі. Він зазначив, що граф Анжуйський «як велике благодіяння» дозволив Роберту Глостерському «відвезти до Англії свого первістка від імператриці, щоб, побачивши його, знать надихнулася боротися за права законного спадкоємця». Див.: *Historia novella*. P. 765.

⁸¹ Так деякі хартії Жоффрау як герцога нормандців у цей час містять формулювання «за порадою та згодою мого сина Генріка (*consilio et concessu Henrici filii mei*)», див.: RRAN. Vol. III, nos. 79, 780.

⁸² Варто зауважити, що суто з анжуйської точки зору тріумф у Нормандії приніс лише нові проблеми. Коли Жоффрау став володарем більш ніж одного «князівства», його молодший брат Елі зажадав Мен як спадок матері, і, отримавши відмову, підняв заколот. Цей заколот ледве вдалося придушити, а Елі посадити до в'язниці, де він і помер у січні 1151 р. Див.: Gillingham J. *The Angevin empire*. (2nd ed.). P. 16–17.

⁸³ *Historia rerum anglicarum Willelmi Parvi, Ordinis Sancti Augustini canonici regularis in Cœnobio Beatae Mariæ de Newburgh in agro Eboracensi* / ed. by H. C. Hamilton. Londini : sumptibus Societatis, 1856. Vol. 1. P. 101. Оскільки Генрі був відсутній, коли батько помирає, то граф зобов'язав присутніх єпископів і знатних осіб не дозволяти поховати його тіло, доки син не складе присягу не порушувати батьківський заповіт. Прибувши на похорон, Генрі спершу вагався, але зрештою погодився. Лише після похорону, коли заповіт було оголошено, він дізнався, що саме присягнув виконувати. Жоффрау Молодший же відразу отримав три стратегічно важливих замки (Шинон, Луден та Мірбо) як гарантію його майбутнього спадку, див. далі р. 102–103.

тетним джерелом, але саме ці його свідчення є «малоймовірними»⁸⁴. На думку Воррена, цей уривок є вигаданою історією, поширеною молодим Жоффрау Анжуйським у марній спробі відібрати графство в старшого брата 1156 р.⁸⁵ Проте американський дослідник Томас Кіф (*Thomas Keelin Keefe*, 1946–1998), учень Голлістера, ще 1974 р. виступив з критикою гіпотези Воррена⁸⁶. У своїй науковій розвідці він доводить, що сучасники не вважали б рішення Жоффрау Плантагенета неналежним. Фактично запропонований ним розподіл був зворотним до того, який провів Вільям Завойовник 1087 р.: тепер старший син мав отримати набуту батьком, завойовану спадщину (яка, щоправда, була спадком його матері), у той час як молодший успадкував би родові землі батька. До того ж, розподіл спадку був загалом доволі поширеним явищем у XII ст. А прохання до старшого сина зректися графства, якщо він об'єднає Нормандію та Англію, не виглядало б абсурдним для графа, який сам нещодавно відмовився від нормандського герцогства на користь самого Генрі. Якби Жоффрау дожив до сходження Генрі на англійський трон, він майже напевно заповів би Анжу другому синові прямо, а не опосередковано. За задумом Жоффрау, Генрі мав стати королем Англії та герцогом Нормандії, у той час як Жоффрау Молодший успадкував би Анжу, Мен та Турень. Цей план не порушував ні звичаїв заповіту, ні загальної практики, а союз Нормандії та Анжу 1151 р. не мав бути постійним.

До заповіту Жоффрау Плантагенета лишається єдине запитання: навіщо було взагалі передавати «анжуйський» спадок Генрі в тимчасове користування і покладатися на подальшу чесність спадкоємця? Імовірно, з тих самих причин, з яких Жоффрау зрікся на користь сина і Нормандського герцогства: саме заради підтримки його англійських прагнень. Статус герцога Нормандського та ресурси «анжуйських» володінь мали принести Генрі англійську корону. Здобувши останню, він цілком міг відмовитися від батьківського спадку.

Симптоматично, що Матильда припинила використовувати титул *domina Anglorum* 1148 р., коли стало очевидно, що її син Генрі має більше шансів здобути лояльність прихильників Етьєна. Марджорі Чібнал (*Marjorie Chibnall*, 1915–2012) стверджує, що саме тоді «імператриця» відмовилася від своїх претензій на трон на користь свого сина⁸⁷. 22 травня 1149 р., під час урочистої церемонії в Карлайлі, його дядько, король Давід Шотландський посвятив Генрі в рицарі – це був жест, що ще більше підкреслив незалежність Генрі. Після 1150 р., здобувши Нормандію, Генрі, на думку Марка Блінкоу, почав вибудовувати свою власну ідентичність як суто нормандського герцога, нащадка Генрі I⁸⁸. Він значною мірою спирався на своє спадкування Нормандії, коли домагався визнання свого панування в Англії. Він був у кращій позиції, ніж Етьєн, щоб запропонувати відновлення нормандських володінь «англо-нормандським» баронам. Генрі використовував цей важіль для забезпечення підтримки знаті, чия вірність Етьєну поступово слабшала⁸⁹. Тож, у січні 1153 р. Генрі переправився до Англії і почав війну проти Етьєна. На шостому місяці кампанії, здавалося, протистояння заходило в глухий кут, коли планам Генрі допоміг випадок: 17 серпня раптово помер старший син та спадкоємець Етьєна Юсташ Булонський. За словами Вільяма Ньюбурзького, король був «безмежно засмучений смертю сина, який, як він сподівався, стане його наступником; він менш енергійно проводив воєнні приготування та терплячіше, ніж зазвичай, слухав голоси тих, хто закликав до миру»⁹⁰.

⁸⁴ Warren W. L. *Henry II*. New Haven : Yale University Press, 1973. P. 46.

⁸⁵ Ibidem. P. 46–47, 64.

⁸⁶ Keefe T. K. *Geoffrey Plantagenet's Will and the Angevin Succession*. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*. 1974. Vol. 6. No. 3. Autumn. P. 266–274.

⁸⁷ Chibnall M. *The Empress Matilda*. P. 143–151.

⁸⁸ Ще в хартії від 13 квітня 1149 р., адресованій «всім вірним франкам і англійцям», Генрі, «син герцога нормандців та графа анжуйців», повідомляв про заснування ним абатства «заради спасіння і благополуччя сеньйора Жоффрау, герцога Нормандії та графа Анжуйського, і заради спасіння моєї матері, сеньйори імператриці, і мене самого, і заради добробуту королівства англійців, і за душі короля Генрі, мого діда, і королеви М(атильди), та всіх моїх померлих попередників», див.: RRAN. Vol. III, no. 666. Згадані родинні зв'язки легітимізують Генрі як претендента на трон Англії, підкреслюючи його походження від Нормандської династії (він онук Генрі I) та Вессекського дому англо-саксонських королів (та королеви Матильди). Останнім, для прикладу, Етьєн похизуватися не міг.

⁸⁹ Blincoe M. E. *Political Identity and the Succession of Henry II*. P. 176–183.

⁹⁰ *Historia rerum anglicarum*. P. 82.

Врешті-решт, сторони остаточно узгодили умови миру у Вінчестері в листопаді 1153 р. Ест'єн призначив Генрі своїм наступником «за спадковим правом» та пообіцяв залучати Генрі «до всіх справ королівства». Щоправда, Генрі спочатку мав визнати Ест'єна королем Англії. Генрі, як «герцог», виконав оммаж, прийнявши новий статус одного з *fideles* короля. У відповідь Ест'єн діяв як сюзерен, обіцяючи безпеку герцогу «як синові та моему спадкоємцю», а його єдиний живий син Вільям виконав оммаж Генрі в обмін на захист своїх володінь в Англії та Нормандії⁹¹. Тож коли 25 жовтня 1154 р. Ест'єн помер, Генрі безперешкодно став королем Англії Генрі II. Його коронаційна хартія відкинула політичні домовленості, встановлені у Вінчестері, і мала нові наслідки для політичної ідентичності Генрі: він був проголошений прямим наступником Генрі I. Між смертю Генрі I 1 грудня 1135 р. та його власною коронацією 19 грудня 1154 р. ніби й не існувало дев'ятнадцятирічного розриву. Генрі II обійшов попереднє покоління й пов'язав свою ідентичність із дідом, включаючи себе таким чином до ряду «нормандських» монархів⁹².

Здобуття Англії означало відродження проблеми спадкування в самому Анжу. Тепер настав час виконати умови присяги, складеної над тілом батька. Але відтоді трапилася ще одна важлива подія в житті Генрі II, яка не дозволяла йому відмовитися від «анжуйського спадку». 18 травня 1152 р. в кафедральному соборі Святого Петра в Пуатьє він одружився з Алієнорою, герцогинею аквітанців та графинею пуатьєвінців⁹³.

Аквітанія була великим регіоном, що охоплював територію на південь від Луари та на північ від узбережжя Середземного моря⁹⁴. Попри спогади про римську провінцію та каролінзьке королівство, між 852 та 959 рр. три династії франкських графів (Рамнульфіді з Пуатьє, Гільгельміді з Оверні та Раймондіді з Тулузи) по черзі встановлювали гегемонію над цією територією та називали себе «dux»⁹⁵. З кінця 950-х рр. графи Пуатьє поступово вийшли переможцями з цього протистояння і прийняли герцогський титул (хоча альтернативний титул «графа пуатьєвінців» зберігався до початку XIII ст., а герцогський палац та двір перебували в Пуатьє)⁹⁶.

⁹¹ RRAN. Vol. III, no. 272.

⁹² Blincoe M. E. Political Identity and the Succession of Henry II. P. 183–184.

⁹³ Алієнора успадкувала владу після смерті батька 9 квітня 1137 р. у віці 13 років, а 25 липня того ж року була повінчана зі спадкоємцем французького трону 17-річним Луї. Завдяки шлюбу той ставав герцогом Аквітанії, але герцогство не було приєднано до королівського домену – Алієнора залишалася його головною власницею. За рідкісним збігом обставин, за тиждень після весілля, 1 серпня 1137 р. Луї та Алієнора стали королем та королевою Франції. Дуже гарна, *perpulchra* за словами хроніста Ламберта з Ватрело, з вільною та життєрадісною натурою, Алієнора не була популярною при французькому дворі та, здається, не знаходила спільної мови з чоловіком. Перша дитина в шлюбі, донька Марі, народилася лише 1145 р. В 1147–1149 рр. Алієнора супроводжувала чоловіка у Другому хрестовому поході, під час якого між ними загострилися непорозуміння і вони ухвалили рішення про роздільне проживання. Проте, по поверненню, за якийсь час їм вдалося примиритися і 1150 р. у них навіть народилася друга донька Алікс, але 21 березня 1152 р. їх шлюб таки було анульовано на підставі кровної спорідненості, а вже за 8 тижнів Алієнора стала дружиною майбутнього Генрі II. Див.: Flori J. Aliénor d'Aquitaine: la reine insoumise. Paris : Payot, 2004. 543 p.; Turner R. V. Eleanor of Aquitaine: Queen of France, Queen of England. New Haven, CT : Yale University Press, 2009. 416 p.

⁹⁴ Хартія короля західних франків Карла II Лисого, датована 30 січня 845 р. (ймовірно, підроблена пізніше), уточнює, що територія, якою на початку VIII ст. управляв «Евдон, герцог Аквітанії», перший незалежний від франкських королів принцепс Аквітанії, складалася з «*rago Tolosano, Cadurcensi, Pictaviensis, Agennensis, Arelatensi, Sanctonensi et Petragoricensi*» (графства Тулузького, Керсі, Пуату, Аженуа, Арелата, Сентожа та Перигора), див.: Recueil des historiens des Gaules et de la France (RHGF). T. VIII / éd. par D. M. Bouquet; nouv. éd. publ. sous la dir. de M. Léopold Delisle. Paris : Victor Palmé, 1871. P. 470–474.

⁹⁵ Титул «*dux Aquitanorum*» («герцог аквітанців») уперше зустрічається в джерелах під 909 р. Див.: Kienast W. Der Herzogstitel in Frankreich und Deutschland. Munich : Oldenbourg, 1968. P. 169. Варто також зазначити, що в Аквітанії спостерігається та сама ситуація з титулуванням, що й у Нормандії. Домінуючі сім'ї в регіоні без жодної системи використовують титули «*comes*», «*marchio*», «*dux*», «*princeps*», а зчаста і їхнє поєднання: «*Willelmus comes marchio atque dux*» (RHGF. T. IX. P. 708).

⁹⁶ Титул «*comes Pictaunorum*» («граф пуатьєвінців») уживався з 854 р., і є десять оригінальних актів до 1066 р., які його застосовують: Telma, nos. 1060, 1088, 1095, 1107, 1448, 1415, 1419, 2666, 2774, 2846.

Гійом V ле Гран (Великий), який успадкував владу 993 р., за словами улесливого Адемара Шабанського, був «більше схожий на короля, ніж на герцога», а Фульбер Шартрський описував його імперськими суперлятивами – «*plisimus dux*», «*serenissimus princeps*»⁹⁷. Франкомовна традиція вважає Гійома V одним з наймогутніших правителів свого часу. Недаремно італійські повстанці 1024 р. пропонували йому лангобардську корону, його син від другого шлюбу успадкував материнське герцогство Басконь (Гасконь), а донька від третього була дружиною імператора Гайнріха III. Проте твердження Адемара, що Гійом «підкорив собі всю Аквітанію», створює уявлення про єдність влади, якої не було. Обговорення лояльностей цього регіону, яких напрочуд багато, здається, показує, що, хоч би якими важливими не були герцоги в Пуатьє, дрібна знать Аквітанії не відчувала до них жодної колективної солідарності⁹⁸. Андре Дебор (*André Debord*, 1926–1996) узагалі писав про «шателенську революцію» в Аквітанії, коли ліс замків виріс із бруду, що призвело до розчленування «державної» влади надмірно могутніми місцевими вождями⁹⁹.

Після смерті Гійома V Аквітанія вперше опинилася під загрозою анжуйського домінування. Вдова Гійома, Аньєс Бургундська вийшла заміж за Жоффруа II Мартела, і той спочатку захопив у полон її пасерба, герцога Гійома VI, по смерті якого розбив у бою його брата та спадкоємця герцога Гасконі Еда (який, до речі, у цьому бою і загинув), а потім встановив регентство над неповнолітнім сином Аньєс, герцогом Гійомом VII (при народженні мав ім'я П'єро). Лише 1058 р., з приходом до влади молодшого брата останнього – Гі Жоффруа (який узяв родові ім'я Гійома VIII), герцогський дім знову розквітнув. Великим досягненням Гі Жоффруа стало об'єднання Аквітанії з Гасконню. З 1063 р. герцоги Аквітанії стали також герцогами Гасконі. Заволодівши Атлантичним узбережжям, вони переорієнтували весь свій режим на південь; Пуатьє, Сент і Бордо стали трьома великими містами їхніх герцогств, місцями, де герцоги бували найчастіше, віссю їхніх нових інтересів¹⁰⁰.

На думку Джона Ле Патуреля, Аквітанія у середині XI ст. перетворилася на «*Аквітанську імперію*» графів Пуатьє¹⁰¹. Хоча насправді Гі Жоффруа та його спадкоємці утримували герцогства окремо, з різними дворами, різними юридичними процедурами, різними чиновниками, а гасконські графи та віконті, які номінально були васалами герцога, фактично були незалежними, а частина з них ще й мала як другого сюзерена короля Арагона. Фактично Аквітанія не була такою великою чи монолітною, як це виглядає на більшості історичних карт; але контроль над нею означав величезне зростання престижу, якщо не більше. А шлюб Генрі та Алієнори привів до того, що величезний простір від протоки Ла-Манш на півночі до Піренейських гір на півдні опинився під владою одного подружжя (див. рис. 2). Для Генрі відтепер Анжу стало необхідною ланкою між землями його матері на півночі та землями його дружини на півдні, і він не міг від нього відмовитися.

У грудні 1155 р., за рік після коронації Генрі II, Жоффруа Молодший підняв повстання проти брата, вимагаючи передати йому батьківський спадок. Але Генрі діяв рішуче. До 2 лютого 1156 р. він отримав від папи Адріана IV анулювання присяги складеної над тілом батька. Відновивши свою моральну позицію, Генрі II зустрівся з Луї VII на франко-нормандському

Гійома III Тет д'Етуа (Патлатого) хартії кінця 950-х рр. називають «*Guillelmus...Aquitanicus ducatus comes*» («Гійом, граф Аквітанського герцогства») і «*Guillelmus...Pictavensium sive Lemovicensium necne et Arvernensium comes insuper etiam Aquitaniae comes palati*» («Гійом, граф Пуатьє, а також Ліможу і навіть Оверні, до того ж граф палацу Аквітанії»). Лише з середини 960-х рр. його син Гійом IV Ф'єребрас (Залізнурукій) почав послідовно називатися «герцогом аквітанців». Див.: <https://fmg.ac/Projects/MedLands/AQUITAINE.htm#GuillaumeIPoitoudied963A>.

⁹⁷ Dunbabin J. *France in the Making, 843–1180*. Oxford : Oxford University Press, 1985. P. 173–174.

⁹⁸ McNair F. Political culture and ducal authority in Aquitaine, c. 900–1040. *History Compass*. 2020. Vol. 18. Iss. 8. URL: <https://compass.onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/hic3.12622> (11.01.2026).

⁹⁹ Debord A. The Castellan Revolution and the Peace of God in Aquitaine. *The peace of god: Social violence and religious response in France around the year 1000* / eds. T. F. Head, & R. A. Landes. Ithaca, New York : Cornell University Press, 1992. P. 135–164.

¹⁰⁰ Dunbabin J. *France in the Making*. P. 176–177.

¹⁰¹ Le Patourel J. *The Plantagenet Dominions*. P. 292.

кордоні десь у тиждень між 3 та 9 лютого і склав йому оммаж за Нормандію, Аквітанію, Анжу, Мен і Турень. Таким чином, отримавши підтримку сюзерена, Генрі міг вирішити анжуйське питання на власний розсуд¹⁰². Влітку 1156 р. він нарешті змусив брата підкоритися. Повністю розгромлений, Жоффрау зрікся претензій на батьківську спадщину та отримав ануїтет, еквівалентний £ 1500. З Анжу міцно в руках Генрі вирушив до Аквітанії, де барони принесли йому оммаж. До кінця 1156 р. Англія, Нормандія, Анжу та Аквітанія були під контролем, і Генрі II у віці двадцяти трьох років став наймогутнішим серед князів західного християнського світу. Саме з цього року Воррен Голлістер та Томас Кіф рахують народження так званої *Анжуйської імперії* або *імперії Плантагенетів*¹⁰³.

Термін «Анжуйська імперія» у своїй першій книзі 1887 р. популяризувала видатна британська вчена вікторіанської доби Кейт Норгейт (*Kate Norgate*, 1853–1935). Дослідниця стверджувала, що Генрі Плантагенет протягом свого життя створив політичний союз, який заслуговує на назву «імперія». Ця територія, на думку Норгейт, мала «дві чітко окреслені групи»: перша – Британські острови, над якими Генрі «правив як верховний сюзерен»; друга – його землі у Франції, де він мав «принаймні номінального сюзерена в особі короля Франції». Центр першої групи був в Англії, другої – в Анжу. Однак Норгейт не бачила в діях Генрі спроби підпорядкувати Англію та її «васальні держави» (Шотландію, Уельс та Ірландію) ширшій імперії, керованій з Франції; так само вона не вважала, що Генрі прагнув «зробити свою континентальну імперію залежною від англійської корони». Проте ці дві «чітко окреслені групи» були нерозривно пов'язані під керівництвом Генрі, а континентальна «імперія», «Анжуйська імперія» управлялася з Анжу як центру графського дому, залишаючи Англію XII ст. окремою політичною одиницею, але з тим самим правителем¹⁰⁴.

До 1903 р. «Анжуйська імперія» Норгейт стала частиною канону англійської історичної думки, щоправда, у спотвореному вигляді, запропонованому сером Джеймсом Рамсеєм (*James Ramsay*, 1832–1925), для якого в цій «імперії» була одна метрополія – Англія, і підлеглі їй території – Нормандія, Анжу, Аквітанія, Шотландія, Уельс та Ірландія¹⁰⁵. Рамсей М'юр (*Ramsay Muir*, 1872–1941) зафарбував усі ці території в один імперський рожевий колір у своєму виданні «Новий історичний атлас» (1911 р.)¹⁰⁶, за яким відтоді навчалися британські школярі. А вже 1951 р. 10-й розділ третього тому «Оксфордської історії Англії» розпочинався з однозначної заяви:

¹⁰² Луї VII, звичайно, був зацікавлений у тому, щоб роз'єднати «нормандську», «анжуйську» та «аквітанську» спадщину, проте, з іншого боку, якби Луї відмовився прийняти оммаж Генрі за Мен, Анжу та Турень, Генрі, ймовірно, знехтував би сюзеренітетом Луї над Нормандією та Аквітанією. Як король Англії та наймогутніший князь Франції, Генрі II був занадто сильним, щоб французький монарх міг протистояти йому з упевненістю в успіху. Натомість вигоди співпраці були очевидні: права Луї як сюзерена Генрі над всіма його континентальними володіннями, що становили половину Франції, визнавалися офіційно, а можливість дорогої та безплідної війни уникалася. Капетинги ніколи раніше не отримували оммаж від коронованого короля Англії за його володіння у Франції; тепер нарешті в них з'явився такий шанс і ним не можливо було знехтувати. Див.: Keefe T. K. *Geoffrey Plantagenet's Will*. P. 272.

¹⁰³ Hollister C. W., Keefe T. K. *The Making of the Angevin Empire*. *Journal of British Studies*. 1973. Vol. 12. № 2. May. P. 25.

¹⁰⁴ Norgate K. *England Under the Angevin Kings*, 2 vols. London : Macmillan & Co, 1887. Vol. 2. Ch. 5. *The Angevin Empire, 1175–1183*. P. 169–228. Важко уникнути думки, що конструкція «Анжуйської імперії» XII ст., створена Кейт Норгейт, має різьочу схожість із Британською імперією XIX ст. У XIX ст., як і в XII, правитель керував королівством окремо від імперії: новий титул королеви Вікторії було оголошено 28 квітня 1876 р. і відтоді вона була «королевою Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії та імператрицею Індії». Усі історики є продуктами свого часу, і жоден історик не може повністю уникнути обмежень мислення, які накладає на нього суспільство в роки формування. Це застереження стосується мене так само, як і будь-якого історика, включно з Норгейт, яка створила для нас «Анжуйську імперію» XII ст., що мала багато характеристик Британської імперії XIX ст.

¹⁰⁵ Ramsay J. *The Angevin Empire, or the Reigns of Henry II, Richard I and John (1154–1216)*. Oxford : Oxford University Press, 1903. P. 296.

¹⁰⁶ Muir R. *Philips' New Historical Atlas for Students*. London : G. Philip & Son, 1911. Map 35. Це видання пережило 11 перевидань і репринт. Саме мапи М'юра переважно популяризовані в інтернет-мережі.

«Генрі II був... правителем великої складної держави, що простягалася від Шотландії до Піреней»¹⁰⁷.

У 1965 р. Джон Ле Патурель запропонував замінити одну «Анжуйську імперію» Генрі II трьома: «Анжуйською імперією» його батька, «Нормандською імперією» його матері та «Аквітанською імперією» його дружини, які разом утворювали невиразне зібрання «окремих політичних одиниць» із власними «законами та адміністрацією, якими керував один монарх... утворюючи урядову одиницю». Динамічний правитель цих трьох «імперій» додав до своїх накопичень «сюзеренітет», як король англійців над шотландцями, ірландцями та валлійцями; як герцог нормандців і граф анжуйців над бретонцями; і, як герцог аквітанців, намагався залучити до своєї орбіти Тулузу, Беррі та Овернь¹⁰⁸.

Незважаючи на те, що Ле Патурель продовжував використовувати термін «імперія», його спроба замінити одну імперію трьома була доволі симптоматичною: вона свідчила про кризу панівного нарративу. У 1963 р. Генрі Річардсон (*Henry Gerald Richardson*, 1884–1974) і Джордж Сейлз (*George Osborne Sayles*, 1901–1994) зазначали: «Якою б не була єдність цього невдало названого “імперією” утворення, вона походить лише від особи короля, який, утім, не запроваджує ані спільних інституцій, ані єдиного законодавчого кодексу»¹⁰⁹. Так само 1973 р. Вілфрід Воррен відкинув термін «імперія» через надто слабкий зв'язок між різними територіями, що перебували під владою Генрі II, і визнав лише існування своєрідної «співдружності» («*commonwealth*») – гнучкої «федерації» семи автономних «володінь» («*dominions*»), об'єднаних лише залежністю від короля, заснованою на васалітеті та клятві вірності¹¹⁰. Через два роки Джеймс Голт (*James Clarke Holt*, 1922–2014) займав ще радикальнішу позицію: «Володіння (*dominions*) Плантагенетів не були задумані як “Імперія”, тобто як велика централізована адміністративна структура, яка зрештою загинула під ударами французької атаки та повстання. Навпаки, ці землі були просто зшиті до купи. Їхня єдність ґрунтувалася на невдалій комбінації князівської жадібності та випадковостях генеалогії, і так вона й існувала»¹¹¹. Майкл Кленчі (*Michael Thomas Clanchy*, 1936–2021) 1983 р. резюмував: «Ці країни постають таким чином радше як випадкове надбання сварливої родини, ніж як інституція»¹¹².

У 1984 р. в абатстві Фонтевро в Анжу, місці пам'яті Плантагенетів, відбувся знаковий франко-англійський колоквіум, підсумовуючи роботу якого Робер-Анрі Ботьє (*Robert-Henri Bautier*, 1922–2010) запропонував замінити надто обмежувальні терміни «імперія Плантагенетів» або «Англо-Анжуйська держава» на більш невизначене «простір» («*espace*»), адже йдеться про величезний для тогочасного Заходу простір із багатьма центрами політичних рішень, військової сили та судових практик без «жодної спільної структури». Для сучасних істориків «простір», яким керували Генрі II та його нащадки, є множинним і подільним. Мозаїка королівств, князівств і сеньйорій – «простір Плантагенетів» не піддається однозначному аналізу для сучасного історика, так само як не допускає єдиного урядування для короля XII ст.¹¹³.

Відтак, дослідники нового покоління, підкреслюючи відсутність адміністративної централізації, колонізаційних процесів або бажання встановити гегемонію над підвладними народами, вказали на анахронічність термінів «Анжуйська імперія» та «імперія Плантагенетів» і висловили сумнів у тому, що сукупність розрізнених територій взагалі можна називати імперією. Але довга дискусія, що розгорнулася навколо зазначених термінів, і досі далека від завершення.

¹⁰⁷ Domesday Book to Magna Carta / by A. L. Poole (The Oxford History of England, vol. 3). Oxford : Oxford University Press, 1955. 2nd edn. P. 318. Це був підручник, за яким наступні пів століття виховували всіх англійських істориків.

¹⁰⁸ Le Patourel J. The Plantagenet Dominions.

¹⁰⁹ Richardson H. G., Sayles G. O. The Governance of Mediaeval England from the Conquest to Magna Carta. Edimbourg : University Press, 1963. P. 167.

¹¹⁰ Warren W. L. Henry II. P. 228–230.

¹¹¹ Holt J. C. The End of the Anglo-Norman Realm. *Proceedings of the British Academy*. 1975. № 61. P. 239–240.

¹¹² Clanchy M. T. England and its Rulers, 1066–1272: Foreign Lordship and National Identity. Totowa, N. J. : Barnes & Noble Books, 1983. P. 111–112.

¹¹³ Bautier R.-H. Conclusions. «Empire Plantagenêt» ou «espace Plantagenêt». Y eut-il une civilisation du monde Plantagenêt? *Cahiers de Civilisation Médiévale*. 1986. № 29. P. 139–147.

Так, найвпливовіший дослідник цієї теми за останні сорок років, британський медієвіст Джон Гіллінгем (*John Gillingham*, * 1940), не мав жодних сумнівів, що «Анжуйська імперія» існувала, навіть якщо вона не мала назви. Власне, так називалася його книга, видана 1984 р., у якій дослідник просто запропонував ігнорувати заперечення тих, кому не подобалося слово «імперія»¹¹⁴. У другому виданні 2001 р. Гіллінгем захищав використання слова «імперія», пояснюючи, що воно означає у «звичайному англійському вжитку... нічого більш конкретного, ніж обширна територія, сукупність багатьох держав, якими править один правитель». Він відкинув як неважливі заперечення тих, хто вважав, що анжуйські території не мали характеристик імперії, і вважав несуттєвим те, що правитель цієї території був васалом іншого. На його думку, «Анжуйська імперія» існувала, навіть якщо вона «не мала назви» і не мала ознак «імперії»¹¹⁵.

Використання слова «імперія» для опису характеру правління Генрі та його синів над їхніми землями нині продовжує домінувати. Назва «Анжуйська імперія» або «імперія Плантагенетів» видається дослідникам виправданою для анжуйських земель. Їхня політична та культурна різноманітність сприймається як типова для середньовічних «імперій». На більшій частині своїх континентальних територій король Англії здійснював реальний суверенітет, а король Франції мав мало або зовсім не мав впливу. Анжуйські правителі зміцнювали зв'язки між своїми різними територіями кількома способами. Хоча кожен регіон мав власні адміністративні структури, анжуйці поклалися на корпус відданих чиновників, набраних з усіх їхніх земель, для управління ними. Понад усе королівський двір був центром для людей з усіх анжуйських володінь, а його армії формувалися з усіх територій. Поки існувала Анжуйська імперія, анжуйський двір був провідним осередком політики в Західній Європі¹¹⁶.

2022 р. Стівен Чарч (*Stephen Church*) з Університету Східної Англії знову повернувся до дискусії: «Те, чим правили Генрі, Річард і Джон, було не імперією, у якій “метрополія керує колоніями або периферіями”, а **унією** [акцент наш. – В. Ч.], у якій кожне з окремих утворень ухвалювало власні рішення щодо управління та власні рішення щодо того, залишатися разом чи ні, коли виникала можливість поставити це питання. У 1189 р., коли це питання було поставлене смертю Генрі II, з різних причин усі елементи в кожному з політичних утворень, що склали унію, погодилися підтримати Річарда Левине Серце як єдиного спадкоємця Генрі. У 1199 р., коли питання про те, кого вони хотіли бачити своїм правителем, було поставлене знову, політичні спільноти Англії, Нормандії, Аквітанії, Анжу та Бретані дали різні відповіді. Результатом стала боротьба за спадщину, яка зрештою призвела до розпаду унії»¹¹⁷.

Чарч підкреслює, що, пишучи про «Анжуйську імперію» Генрі II і його синів, ми часто забуваємо про існування нормандців, анжуйців, пуатьєвінців, англійців і т. д. з різними ідентичностями та звичаями. Сам Генрі II, як і його дід, найімовірніше мав нормандську ідентичність і усвідомлював, що править низкою окремих територій з різним статусом. Але, як і його дід, він

¹¹⁴ Gillingham J. *The Angevin Empire*. London : Edward Arnold, 1984. 112 p.

¹¹⁵ Gillingham J. *The Angevin Empire* (2nd ed.). P. 3.

¹¹⁶ Див.: Aurell M. *L'Empire des Plantagenêt, 1154–1224*. Paris : Perrin, 2002. 406 p.; Madeline F. *Les Plantagenêts et leur empire : Construire un territoire politique*. Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2014. 368 p.; Power D. *Angevin (Plantagenet) Empire*. *The Encyclopedia of Empire* / eds N. Dalziel and J. M. MacKenzie. John Wiley & Sons, Ltd. Published 2016. <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe084>.

¹¹⁷ Church S. D. *The 'Angevin Empire' (1150–1204): A twelfth-century union*. *Unions and Divisions: New Forms of Rule in Medieval and Renaissance Europe* / ed. by P. Srodecki, N. Kersken, R. Petrauskas. London and New York : Routledge, 2023. P. 80–81. Людвіг Штайндорф у своєму вступі до цього тому пропонує визначення унії. «Унія, – пише він, – це два окремі політичні утворення, об'єднані в різних ступенях. Вони об'єднані принаймні спільним правителем або владною інстанцією, і унія може також передбачати представництво станів у спільному сеймі та елементи центральної адміністрації. Але принципово ідентичність кожної окремої частини унії не зачіпається її існуванням; окремі частини унії зберігають свої усталені структури на всіх рівнях. Території залишаються незмінними, стабільність кордонів у межах унії майже завжди не ставиться під сумнів, але кордони стають більш проникними, ніж до укладення унії. Існування унії передбачає можливість її майбутнього розпаду», див. у цьому ж виданні: Steindorf L. *Unions as a Structural Element: Preconditions, Intentions and Realisations*. P. 33.

був королем і не міг втратити своєї королівської величі навіть перебуваючи на континенті, тим паче в Нормандії та Анжу, які були в однаковій мірі його домівками.

1150 р. окрім того, що Генрі отримав титул герцога нормандців та управління Нормандією від батька як спадок своєї матері, він також мав отримати визнання від нормандських магнатів, як це було прийнято в Нормандії щонайменше з 996 р. Саме визнання нормандцями робило владу герцога легітимною. Саме через наявність такого визнання в Нормандії фактично менш важливою була легітимність спадкоємця від народження (Річард I був бастардом Гійома де Лон Еспе і узаконив свого бастарда Річарда II, а прізвисько Вільяма Завойовника, коли він був ще герцогом нормандців, говорить саме за себе).

Після смерті Жоффруа Плантагенета, Генрі у графській каплиці Святої Женев'єви в колегіальній церкві Святого Лода в Анже пройшов інвеституру Т-подібним слононим жезлом (*thau eboraem*), який колись нібито належав султану вавилонському і який Фульк V надіслав з Єрусалима до Святого Лода. Анжуйці, за словами Робера де Торіньї, «прийняли його мирно, присягнули йому на вірність, і, таким чином, він [став] герцогом нормандців і графом анжуйців». Так само вступ Генрі у володіння Аквітанією за правом його дружини, Алієнори, був специфічним для обставин герцогства. Після одруження Генрі став захисником Алієнори, однак йому було відмовлено в праві називати себе герцогом аквітанців, доки в їхньому шлюбі не народиться син (таким чином захищалися права доньок Алієнори від першого шлюбу на спадок матері, що було, звичайно, зроблено в інтересах їхнього батька – короля Франції). 17 серпня 1153 р. Алієнора народила первістка, якого назвали Вільям (Гійом) і Генрі нарешті зміг прийняти герцогський титул¹¹⁸.

Якщо в успадкуваннях Генрі між 1150 і 1154 рр. і було щось імперське, то, можливо, лише в Англії, де англійські королі ще з X ст. претендували на сюзеренітет над сусідами по острову. Генрі II міг часом адресувати грамоту «французам, англійцям і шотландцям усієї Англії та Шотландії»¹¹⁹, ніби вони всі були його прямими підданими; він міг згадувати, як у іншій хартії, «усю мою землю Англії, Нормандії, Уельсу та Ірландії»¹²⁰, ніби вважав її єдиним цілим. А Джеральд Камбрійський, хоч і не був апологетом анжуйців, але благоговів перед досягненнями Генрі II на Британських островах. «Він, – казав Джеральд, – підкорив Ірландію і здобув перемогу над Шотландією... його влада простягалася від Ла-Маншу до Оркнейських островів... він об'єднав увесь острів Британію в одній монархії»¹²¹.

Та все ж форма верховного сюзеренітету, яку Генрі I та Генрі II періодично утверджували над іншими правителями Британських островів, задовольнялася формальним і візуальним визнанням своєї влади, публічною покорою та періодичною даниною; вона могла бути й була підкріплена як каральними рейдами самих королів, так і наданням відносної волі «англо-нормандським» баронам для здійснення завоювань, заселення та колонізації, наскільки це було можливо. Ні Генрі II, ні його попередники, звісно, не мали політики чи навіть бачення Британських островів як єдиного цілого. Центр ваги їхніх амбіцій і турбот, як і більшості їхніх політичних еліт, був переважно французьким і англійським. Сам автор концепції «Першої Англійської імперії» Ріс Девіс зазначив: «...вводить в оману, навіть є шкідливим, розглядати Британські острови, а особливо відносини Англії з периферійними зонами Британських островів, як окрему або єдину аналітичну категорію у світі нормандців і анжуйців, їхніх баронів і церковників. Окрім кількох ідеологів і мрійників, Британія або Британські острови не були концептуальною єдністю в їхньому мисленні, не кажучи вже про їхні дії»¹²².

Генрі II фактично здобув свою владу в Англії, Нормандії, Анжу та Аквітанії завдяки окремим сюзеренітетам, що діяли в Англії, Нормандії, Анжу та Аквітанії. Як зауважив Річард

¹¹⁸ Church S. D. A twelfth-century union. P. 77–78.

¹¹⁹ Barrow G. W. S. A Writ of Henry II for Dumfermline Abbey. *Scottish Historical Review*. 1957. № 36. P. 138–143.

¹²⁰ Historical and Municipal Documents of Ireland, 1172–1320 / ed. J. T. Gilbert. London : Longmans, Green, 1870. P. 2: «*totam terram meam Anglie, Normannie, Wallie et Hibernie*».

¹²¹ Giraldi Cambrensis opera / ed. J. S. Brewer et al. London : Longman, Green, Longman, & Roberts, 1861. Vol. VIII. P. 156–157.

¹²² Davies R. R. The First English Empire. P. 18.

Пуатьє, коли писав про Генрі II наприкінці XII ст.: «Він, як видно, володіє багатьма народами під своєю владою – від батька, матері або дружини... але з огляду на честь і повагу до королівського імені його називають королем англійців»¹²³. Фактично Генрі став чотирма різними особами, об'єднаними в одній людській формі. Він був «*королем англійців, герцогом нормандців і аквітанців та графом анжуйців*»; кожне право, яке він мав і яке здобув окремими шляхами, було продемонстроване на його печатці та документах¹²⁴. Генрі сам нам каже, що він править не «*імперією*», а «*особистою унією*», якою він керує і яку він утримує завдяки чотирьом різним і окремим правам, кожне з яких належить йому окремо і кожне може бути передане іншій особі.

На початку 1160-х рр. Генрі II розробив перший план розподілу своєї так званої імперії: його старший син Генрі мав отримати батьківську спадщину – Англію, Нормандію та Анжу наступний син Річард – Аквітанію, володіння своєї матері; нарешті, молодший, Джеффри (Жоффрау), отримував Бретань, завдяки своєму майбутньому шлюбу з Констанцією, донькою герцога Конана IV. Народження 1166 чи 1167 р. Джона Безземельного ставить під сумнів цей розподіл і спонукає Генрі II отримати від папи 1171 р. буллу *Laudabiliter*, щоб завоювати Ірландію і таким чином забезпечити свого останнього сина¹²⁵. Фактично ми бачимо вчоргове в дії нормандський принцип *parage*: старший син отримує батьківську спадщину, наступний – материнську, а молодші ділять завоювання (черговий прояв нормандської ідентичності Генрі II). Щоправда, згуртованість цієї території теоретично мала підтримуватися принципами феодално-васальних відносин вірності, підкріплених примогенітурою: всі молодші сини мали скласти васальну клятву вірності старшому як своєму сюзеренові.

Подальша війна з синами і смерть двох із них за життя батька привела до того, що наприкінці свого життя Генрі II вимагав від Річарда передати Аквітанію Джону. А Джеральд Камбрійський повідомляв, що Генрі навіть розглядав можливість передати Джону й батьківське графство Анжу, залишивши Річарду лише Англію та Нормандію¹²⁶.

Після смерті Генрі 6 липня 1189 р. Річард мусив діяти рішуче. В Аквітанії він лишався герцогом, після двох урочистих інвеститур, проведених ще в червні 1172 р. в церкві Святого Іларія в Пуатьє, а потім у церкві Святого Марціала в Ліможі. Окрім того, він ще тоді склав за герцогство оммаж французькому королю (і, до речі, відмовився скласти оммаж старшому братові). В Анжу Річард силою змусив сенешаля віддати йому контроль над графством, кинувши батькового намісника до в'язниці. Опісля Річард зробив низку поступок ключовим гравцям у Нормандії, перш ніж 20 липня він був визнаний нормандськими баронами герцогом під час проголошення в Руані. У цей час його мати Алієнора Аквітанська забезпечила його визнання спадкоємцем батька в Англії. Таким чином, кожна «земля», яка прийняла Річарда I як спадкоємця Генрі II, робила це для себе, а не для цілого; адже коли йшлося про успадкування земель анжуйців, нормандців, аквітанців та англійців, не існувало цілого. Річард мусив силою, поступками, грошима чи обіцянками змусити їх підкоритися¹²⁷.

Як відомо, успадкування всіх цих земель Джоном, після загибелі Левиного Серця 1199 р., не відбулося так просто. Якщо Англія та Нормандія майже безперешкодно визнали його спадкоємцем брата, лояльність Аквітанії забезпечила йому мати, то Анжу, Мен і Турень відпали, обравши своїм графом (покладаючись на принцип примогенітури, який традиційно переважав в «анжуйських» землях принцип сеньйорату) Артура Бретонського, сина Джеффри та Констанції. Джону довелося розпочати війну з племінником, яка в результаті і привела до краху так званої Анжуйської імперії. Кілька недолугих рішень, через які Джон отримав від англійських

¹²³ Ex Chronico Richardi Pictaviensis, monachi cluniaviensis. RHGF. Vol. XII. 1877. P. 417.

¹²⁴ Печатка Генрі II схожа за стилем на печатки Генрі I та Етьєна. На лицьовій стороні король на троні з мечем та державою і напис «HENRICVS DEI GRATIA REX ANGLORVM». На звороті – вершник з мечем та щитом і зі словами: «HENRICVS DVX NORMANNOR ET AQTANOR ET COMES ANDEGAVOR». Див.: The Great Seals of England. P. 15–16.

¹²⁵ Madeline F. L'empire des Plantagenets. Espace féodal et construction territoriale. *Hypothèses*. 2008. № 11 (1). P. 242.

¹²⁶ Giraldi Cambrensis opera. Vol. VIII. P. 232.

¹²⁷ Church S. D. A twelfth-century union. P. 78–80.

літописців прізвисько «М'який Меч», призвели до відкритої війни з сюзереном його континентальних володінь – королем Франції Філіпом II. До 1204 р. Джон втратив контроль над Нормандією, «анжуйським» спадком та, навіть, Пуату¹²⁸ на користь Філіпа Французького. Смерть того ж року Алієнори Аквітанської підірвала його позиції і в Аквітанії. У той же час Альфонсо VIII Кастильський захопив Гасконь, розцінюючи її як придане своєї дружини, сестри Джона.

Отже, історики XIX та XX ст. приписували Жоффрау II, Фульку IV, Фульку V та Жоффрау V Анжуйським, Генрі I Нормандському, ну і, нарешті, Генрі II «імперське» мислення та «імперські» амбіції. Кожного з них різні дослідники в той чи інший час називали «фундаторами», «архітекторами», «будівничими» чи просто «натхненниками» «Анжуйської імперії». Але проблема полягає в тому, що жоден із цих середньовічних діячів, на жаль чи на щастя, не мислив категоріями XIX чи XX ст. Як зазначав німецький історик Отто фон Гірке (*Otto von Gierke*, 1841–1921), «щоб зрозуміти епоху, спосіб мислення якої відрізняється від нашого, ми повинні оперувати лише поняттями тієї епохи»¹²⁹. Тож зауважимо, що жодного з перелічених термінів, ні «Анжуйської імперії», ні «імперії Плантагенетів», джерела XII–XIII ст. не знають. Для того, щоб вести розмови з колегами поза межами наших вузьких сфер дослідження, ми, звичайно, повинні домовитися про значення слів, але слова не означають просто те, що нам зручно, – ми маємо зважати на ідеї, які закріпилися в слові, якщо прагнемо зрозуміти минуле. А в слові «імперія» протягом XIX–XX ст. закріпилося стільки далеких від середньовіччя значень¹³⁰, що, можливо, настав час залишити цей конструкт у минулому.

Середньовічні політичні утворення найчастіше позначають сучасним терміном «держава». Проте мало хто ставить запитання: що таке держава, про яку так часто говорять, коли пишуть про минулі політичні утворення? Деякі історики не бачать проблеми у використанні цього терміна для означеного періоду, тоді як інші ставлять його під сумнів, або й зовсім рішуче відкидають. Оскільки це справді складне питання, і тут не місце його вирішувати, відсилаємо до огляду історіографічних дискусій щодо використання концепту «держава» в працях з медієвістики, здійсненого словацьким дослідником Паволом Гудачеком (*Pavol Hudáček*)¹³¹.

¹²⁸ Warren W. L. *King John*. London : Methuen, 1991. P. 51–59, 83–88; Turner R. V. *King John: England's Evil King?* Stroud, UK : History Press, 2009. P. 48, 98–103.

¹²⁹ Gierke O. *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. Vol. 2: *Geschichte des deutschen Korperschaftsbegriff*. Berlin : Weidmann, 1873. S. 6.

¹³⁰ Імперія – це велика політична одиниця, у якій метрополія або єдина суверенна влада здійснює контроль над територією великої протяжності або низкою територій чи народів шляхом формальних анексії або різних форм неформального панування (O'Neill D. I. *Empire*. *Encyclopedia Britannica*, 7 Nov. 2025. URL: <https://www.britannica.com/topic/empire-political-science>. Accessed 13 January 2026). Імперії поширюють відносини влади на території, над якими вони попередньо не мали цієї влади, і де вони в одній або кількох сферах (економіці, політиці, культурі) здобувають гегемонію для отримання або накопичення цінностей (James P., Nairn T. *Globalization and Violence*. Vol. 1 : *Globalizing Empires, Old and New*. London : Sage Publications, 2006. P. XXIII). Імперія – це будь-яке відносно велике суверенне політичне утворення, компоненти якого не є суверенними (Taagepera R. *Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B. C. to 600 A. D.* *Social Science History*. 1979. № 3 (3/4). P. 117). Саме поняття *imperium* з'явилося за часів Римської республіки на позначення найвищої виконавчої влади, яку народ Риму особливими законами делегував вищим ординарним (консули, претори) чи екстраординарним (диктатор) магістратам. Узурпація імперія разом із посадами консула, претора, цензора, народного трибуна та великого понтифіка однією особою на ціле життя з правом передавати його за спадком власне і перетворила республіку на монархію-принципат, яку прийнято називати Римською імперією. На латинському Заході протягом цілого Середньовіччя існувала лише одна визнана за назвою імперія – Римська, і один імператор – «*imperator Romanorum*». Визначальним для імперії є об'єднання під однією владою – бажано, але не обов'язково одноосібною, – різнорідних, різноетнічних країн з явним домінуванням метрополії. Яскравими ознаками імперії є наявність експлуатованих колоній та імперіалістична політика, що виражає себе в декларуванні та обстоюванні своєї зверхності над суверенними країнами певного регіону, сфери інтересів (Луговий О. Імперія. Глосарій проекту Минуле/Майбутнє/Мистецтво. URL: <https://pastfutureart.org/glossary/>).

¹³¹ Hudáček P. *Kráľovstvo, monarchia alebo štát? (K otázke používania konceptu štátu v ranom stredoveku)*. *Forum Historiae*. № 8 (2). 2014: *Moc a štát v stredovekej Európe*. P. 1–44. Відзначимо також важливість для цієї дискусії двох публікацій: Davies R. R. *The Medieval State: The Tyranny of a Concept?* *Journal of*

Варто зазначити, що кожна історіографічна концепція є лише моделлю, конструкцією окремих істориків, погляди яких не завжди є сталими чи вічними. Як зазначав один із найвідоміших представників історичної соціології Філіп Абрамс (*Philip Abrams*, 1933–1981): «Держава – це не реальність, яка стоїть за маскою політичної практики. Вона сама є маскою, яка заважає нам бачити політичну практику такою, якою вона є»¹³².

Мій особистий погляд на концепт «держави» сформувався після знайомства з дослідженнями Кембриджської школи інтелектуальної історії¹³³. Англійський історик і політолог Квентін Скіннер, один із засновників Кембриджської школи, шукав у важливих текстах політичної думки пізнього середньовіччя та раннього Нового часу свідчення процесів, що стосувалися формування сучасного концепту держави, і дійшов висновків, що латинське слово «*status*», уживане в різні періоди, мало різні значення. У Середньовіччі це слово ще не означало того, що пізніше пов'язувалося з новим політичним устроєм, який проявився також у зміні значення самого слова. Абстрактна концепція «держави» (*status, état, stato, Staat, state*) як безособистісної, безперервної і неподільної форми політичної влади, що відрізняється і від правителя (*regnum, dominium, monarchia*), і від тих, ким управляють (*polis, civitas, res publica*), на думку Скіннера, зароджується в працях Нікколо Мак'явеллі (*stato*), Жана Бодена (*l'estat en soi*), а остаточно викристалізовується в «*Левіафані*» Томаса Гоббса (1651 р.), який говорить про державу як про найвищу форму авторитету у світських справах¹³⁴.

Найважливішими ознаками сучасної держави вважають: (монопольний) контроль засобів насильства; територіальність; суверенітет; конституційність; неособиста влада; авторитет/легітимність; державна бюрократія; державне громадянство; державне оподаткування¹³⁵. Жодної з цих ознак не існувало в політиях, сформованих навколо фігур Генрі I, Жоффрау Плантагенета, Генрі II чи й будь-кого з їхніх сучасників. Для опису цих політичних утворень найкраще підходить термін, запроваджений ще 1935 р. австрійським істориком Теодором Маєром (*Theodor Mayer*, 1883–1972): *Personenverbandsstaat* – «*державна персональної унії*». Ішлося про

Historical Sociology. 2003. Vol. 16. № 2. June. P. 280–300; Reynolds S. There were States in Medieval Europe: A Response to Rees Davies. *Journal of Historical Sociology*. 2003. Vol. 16. № 4. December. P. 550–555. Піс Девіс застерігає від «некритичного використання універсальних термінів», яке може призвести до отождолення середньовічної держави з модерною. Він наголошує на важливості аналізу «модальностей влади» та соціального контексту. Девіс вважає, що використання поняття *state* у середньовічному контексті часто є анахронізмом і нав'язує модерністські уявлення про централізовану владу. В той час, як влада в середньовіччі була поліцентричною, мережевою, заснованою на особистих зв'язках, а не на абстрактних інституціях. Девіс пропонує використовувати альтернативне поняття *lordship* (*dominium, Herrschaft, seigneurie*) як більш адекватне для опису середньовічних реалій. Цей термін, на думку Девіса, відображає персоналізований характер влади, заснованої на зв'язках і патронаті. Якщо існує «головний іменник» у середньовічному лексиконі влади – то це саме він. Це слово, яке легко вимовляли середньовічні чоловіки й жінки, і яке концептуально резонувало з родинним та особистим уявленням про владу і з образом королівства як «великого маєтку» короля. Сьюзен Рейнольдс, яка відповідає Девісу, вважає його пропозицію не сприятливою для порівняльного аналізу європейського середньовіччя з іншими епохами та культурами, а також семантично неоднозначною. Рейнольдс пропонує змінене веберівське визначення держави як «організації суспільства в межах більш-менш фіксованої території, де правитель або керівний орган більш-менш успішно контролює легітимне застосування фізичної сили». Це дозволяє, на її думку, включити до категорії держав багато середньовічних утворень (королівства, міста-держави, навіть сеньйорії).

¹³² Abrams P. Notes on the Difficulty of Studying the State (1977). *Journal of Historical Sociology*. 1988. Vol. 1. № 1. March. P. 58.

¹³³ Чепіженко В. В. Кембриджська школа інтелектуальної історії та її метод: спроба узагальнення. *Libra: збірка наукових праць центру антикознавства та медієвістики*. Вип. VII (готується до друку).

¹³⁴ Skinner Q. The State. In: *Political innovation and conceptual change* / eds. T. Ball, J. Farr, Russell L. Hanson. Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 90–131. В українській мові слово «державна» за-свідчене в джерелах XIV ст. як похідне від дієслова «держати» і означає владне утримання, владу, панування, див.: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. Т. 1: А–М / ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ : Наук. думка, 1977. С. 295.

¹³⁵ Hudáček P. Op. cit. P. 27.

персональний союз, об'єднання осіб (*Verband von Personen*), що ґрунтувався на особистих зв'язках, взаємній залежності та особистих стосунках сеньйора з васалом. Це була своєрідна самоорганізація монарха та шляхти, яка цього монарха приймала. Така «держава», на думку Маєра, чітко відрізнялася від інституційної територіальної держави, міцно прив'язаної до певної території, де особисті зв'язки вже не були такими важливими¹³⁶.

Щоправда, концепт Маєра все одно містить слово «держава», відсилаючи нас до думки, що «держава персональної унії» була перехідним етапом на шляху до сучасної держави. У цьому контексті мені значно більше імпонує термін «комполітична монархія» (*composite monarchy*)¹³⁷, запропонований 1978 р. Гельмутом Кьонігсбергером (*Helmut Georg Koenigsberger*, 1918–2014)¹³⁸ та популяризований сером Джоном Елліотом (*sir John Huxtable Elliott*, 1930–2022) у його програмній статті 1992 р.¹³⁹ Це історична категорія, яка описує політії раннього Нового часу, що склалися з декількох країн під владою одного правителя, який керував своїми територіями як персональною унією, тобто так, ніби вони були окремими володіннями (*dominium*), відповідно до місцевих традицій і правових структур. Композитна монархія, на думку Кьонігсбергера та Елліота, була найпоширенішим типом політичних утворень у пізньому середньовіччі та ранньому Новому часі в Європі. На мою думку, вона була такою і в попередні часи, щонайменше в епоху високого середньовіччя, коли влада була не інституційною, а особистою, заснованою на зв'язках, патронаті, васалітеті.

Політичні структури середньовіччя, як видно з прикладів так званих нормандської, аквітанської, англійської та анжуйської імперій, слід розглядати як мережі відносин, а не як абстрактні організації. Влада здійснювалася над людьми, а не над територіями. Карта умовної «Анжуйської імперії», яка б натякала – за допомогою зафарбування всіх провінцій одним кольором (див. рис. 2) – що влада, наприклад, Генрі II була однаково ефективною всюди, була б серйозно оманливою. Наприклад, Англія управлялася більш інтенсивно завдяки мережі графств, тоді як у континентальних володіннях влада правителя була більш «плямистою». Анжуйські королі не здійснювали однакової влади з однаковою інтенсивністю над іншими територіями, головним чином тому, що вони не мали такої ж адміністративної структури та мережі чиновників, як в Англії. Картографування меж «комполітичної монархії Генрі II» є непростим завданням, головним чином тому, що ми маємо справу не з чіткою лінією, а з прикордонною зоною, де права Генрі та сусідніх правителів перепліталися і накладалися. Можна навіть сказати, що самі анжуйські королі не знали точних меж своїх володінь. Вони, ймовірно, знали (або могли дізнатися) про

Рис. 2. Володіння Генрі II Анжуйського

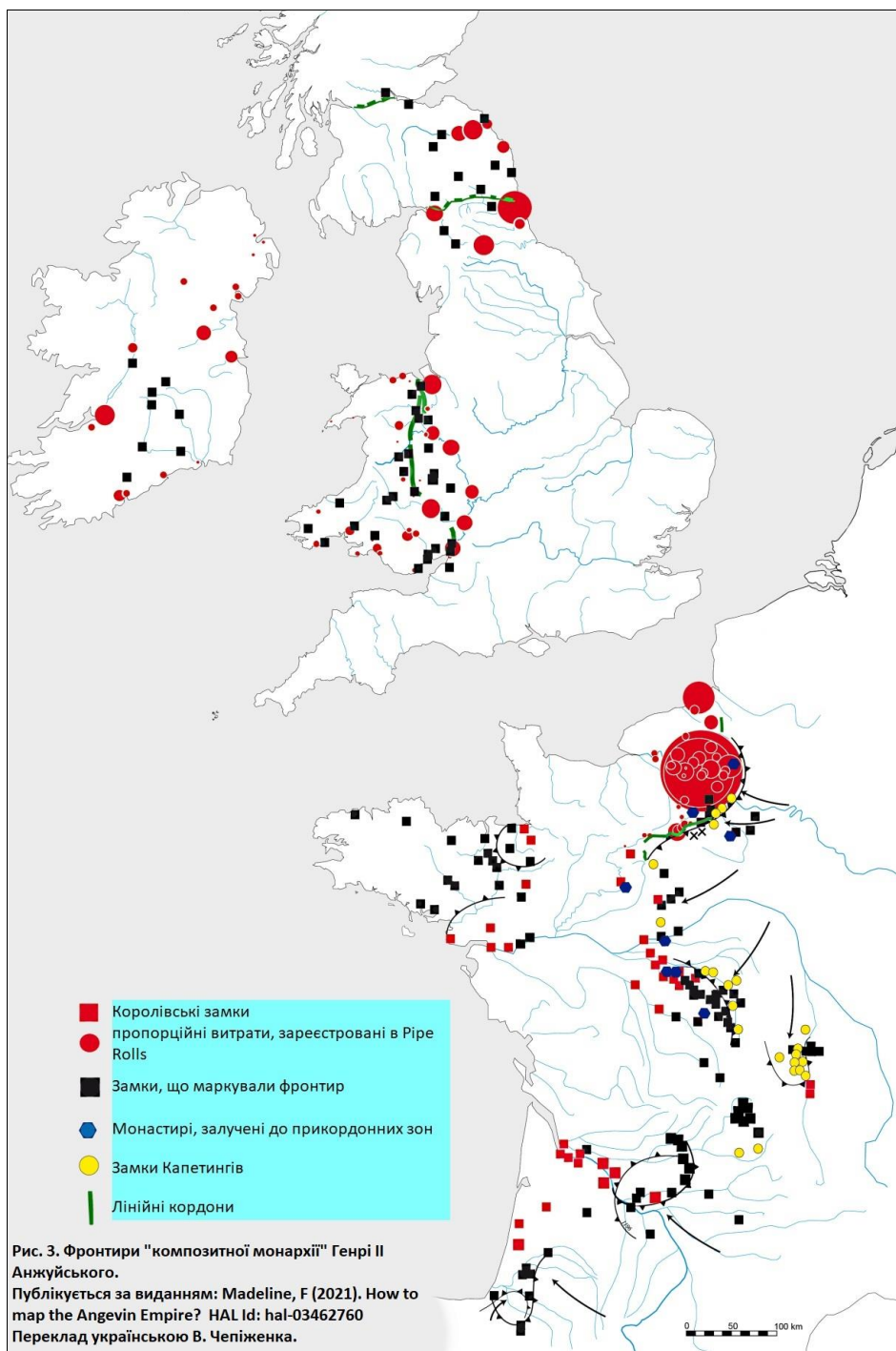
¹³⁶ Mayer T. *Der Staat der Herzoge von Zähringen*. Freiburg & Brsg. : Wagner, 1935. 31 s.

¹³⁷ Тут варто зазначити, що, на відміну від слова «держава» (*status*), слово «монархія» (*monarchia*) у середньовічних авторів не тільки присутнє, але й означає цілком те саме, що й зараз, – владу однієї персони. Зокрема, Дудо Сен-Кантенський на початку XI ст. інколи називав Нормандське герцогство *monarchia*, див.: *Dudonis Sancti Quintini*. P. 218, 239 etc.

¹³⁸ Koenigsberger H. G. *Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe: Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale*. *Theory and Society*. 1978. № 5 (1). P. 191–217.

¹³⁹ Elliott J. H. *A Europe of Composite Monarchies*. *Past & Present*. 1992. № 137. P. 48–71.

васальні зв'язки, але в деяких місцях ці зв'язки були надзвичайно крихкими; вони знали (або могли дізнатися) про укріплені місця, що належали їм на окраїнах Беррі, Оверні, Гасконі, Вексену чи деінде. Але місця – це не межі, вони утворюють прикордонну зону, більш-менш визначену залежно від того, чи слідує вона природним рубежам, таким як річки чи хребти. Французька дослідниця Фанні Мадлен (*Fanny Madeline*, * 1979) здійснила спробу показати межі анжуйської територіальної влади та уклала карту, на якій замість лінії, що показує кордон, фронтири зображені як точки, що показують анжуйські позиції та замки, розташовані навпроти позицій і замків сусідів (див. рис. 3)¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Madeline F. How to map the Angevin Empire? 2021. HAL Id: hal-03462760

Середньовічні уявлення про владу ґрунтувалися на родинних і патримоніальних моделях (королівство / монархія / сеньйорія – це родинний «великий маєток», який його власник, за бажання, може розділити між своїми спадкоємцями), а не на абстрактних поняттях суверенітету. Не існувало чіткої межі між «публічним» і «приватним» – королівська влада була формою сеньйоріальної влади, як зазначав Отто фон Гірке: «У їхньому (середньовічних людей) понятті *dominium* правління і власність були злиті»¹⁴¹. А тому ми не можемо говорити про «Анжуйську імперію», або про «державу Плантагенетів» чи, для прикладу, «державу Романовичів», а можемо лише досліджувати «персональну унію», або «комполітну монархію» чи просто «володіння» Генрі I, Жоффрау V, Генрі II чи Романа Мстиславовича.

Втім, залишаються відкритими запитання: як писати про минуле суспільство, використовуючи його мову та поняття, не стаючи при цьому незрозумілим для сучасної аудиторії? Але водночас – як використовувати сучасні поняття та лексику, з усіма їхніми нашаруваннями значень і роллю в сучасних концептуальних схемах, не спотворюючи і не перекручуючи минуле? На мою думку, найбільша небезпека – не в словах, а в категоріальних припущеннях, які ми переносимо на минуле.

«ANGEVIN», «NORMAN», «ENGLISH», «AQUITANIAN» «EMPIRES», OR «COMPOSITE MONARCHIES» IN MEDIEVAL EUROPE

Vadym CHEPIZHENKO

Odesa I. I. Mechnikov National University,
12 University st., Odesa
e-mail: vadym.chepizhenko@onu.edu.ua
ORCID: 0000-0002-9235-9875

The article offers a new interpretation of the so-called Angevin, Norman, Aquitanian, and English empires as composite monarchies. The originality of the study lies in the deconstruction of established historiographical mythologemes and a critical reassessment of the applicability of the concepts of «state» and «empire» to the realities of the 11th–13th centuries. The aim of the article is to reconstruct the structure and mechanisms of functioning of the Angevin dynasty's possessions and to determine their correspondence to the concepts of a «composite monarchy» and personal union. The methodology is based on the principles of historical constructivism, comparative and structural analysis, as well as approaches from the new political history and intellectual history. The main results show that medieval power was exercised over people rather than territories; royal authority functioned as a form of seigniorial power, while political formations were composite, with fluid configurations of rights and loyalties. As a result, it is demonstrated that the Plantagenet possessions constituted a network of personal and familial ties rather than a coherent «state» in the modern sense. The research prospects include expanding comparative studies to Ukrainian material and rethinking the concept of the «Romanovych state» in terms of a personal union. The practical significance lies in refining the categorical apparatus of Ukrainian medieval studies and critically examining the influence of modern political concepts on the interpretation of the past.

Key words: *medieval state, «Angevin Empire», «Norman Empire», «First English Empire», «Plantagenet lands / Plantagenet space», composite monarchy, personal union, dominium.*

REFERENCES

- Abrams, P. (1988). Notes on the Difficulty of Studying the State (1977). *Journal of Historical Sociology*, 1 (1), 58–89 (in English).
- Althoff, G. (1990). *Verwandte, Freunde und Getreue: zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 237 p. (in German).
- Althoff, G. (2003). *Otto III* / trans. P. G. Jestic. Pennsylvania : State University Press. 215 p. (in English).
- Anderson, A. O. (Ed.). (1908). *Scottish Annals from English Chroniclers*. London : D. Nutt. xiii, 403 p. (in English).

¹⁴¹ Gierke O. *Political Theories of the Middle Ages* / trans. F. W. Maitland. Cambridge : At the University Press, 1900. P. 88.

- Arnold, E. T. (Ed.). (1885). *Symeonis monachi opera omnia. Historia regum. Eadem historia ad quintum et vicesimum annum continuata, per Joannem Hagulstadensem. Accedunt varia*. Vol. II. London : Longman, Trübner etc. xli+446 p. (in Latin).
- Aurell, M. (2002). *L'Empire des Plantagenêt, 1154–1224*. Paris : Perrin. 406 p. (in French).
- Bachrach, B. S. (1978). Idea of the Angevin Empire. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 10 (4), 293–299. <https://doi.org/10.2307/4048161> (in English).
- Barlow, F. (1999). *The Feudal Kingdom of England, 1042–1216*. 5th ed. Harlow, UK : Pearson Education. 416 p. (in English).
- Barrow, G. W. S. (1957). A Writ of Henry II for Dumfermline Abbey. *Scottish Historical Review*. Vol. 36. P. 138–143 (in English).
- Bates, D. (1989). Normandy and England after 1066. *The English Historical Review*. Vol. CIV (413). P. 851–880. <https://doi.org/10.1093/ehr/CIV.413.851> (in English).
- Bautier R.-H. (1986). Conclusions. «Empire Plantagenêt» ou «espace Plantagenêt». Y eut-il une civilisation du monde Plantagenêt? *Cahiers de Civilisation Médiévale*. Vol. 29. P. 139–147 (in French).
- Bell, A. (Ed.). (1960). *L'Estoire des Engleis by Geffrei Gaimar*. Oxford : Blackwell, 1960. lxxxiv + 307 p. (in French).
- Blincoe, M. E. (2015). Geoffrey le Bel of Anjou and Political Inheritance in the Anglo-Norman Realm. *The Haskins Society Journal*. Vol. 27. P. 79–100. <https://doi.org/10.1017/9781782048664.006> (in English).
- Blincoe, M. E. (2019). Political Identity and the Succession of Henry II. *The Haskins Society Journal*. Vol. 31. P. 163–184. <https://doi.org/10.1017/9781800101159.009> (in English).
- Brewer, J. S. et al. (Ed.). (1861). *Giraldi Cambrensis opera*. Vol. VIII. London : Longman, Green, Longman, & Roberts. lxxvii, 432 p. (in Latin).
- Chartrou, J. (1928). *L'Anjou de 1109 à 1151*. Paris : Les Presses universitaires de France. 442 p. (in French).
- Chepizhenko, V. V. (2017). Vizualizatsiia vlady: symbolika «Vil'tonskoho dyptykhu» ta sakralizatsiia obrazu monarkha. *Text and Image: Essential Problems in Art History*. Vol. 1. S. 61–69 (in Ukrainian).
- Chepizhenko, V. V. (2024). «Ta shcho imia?»: do problemy poshuku ukrainskykh vidpovidnykhiv zakhidnoevropeiskykh serednovichnykh antroponimiv. *Ukrainska istoriia u publichnomu prostori*: Proceedings of the 2nd International Scientific-Practical Conference. Lviv ; Toruń : Liha-Pres. S. 114–118 (in Ukrainian).
- Chibnall, M. (Ed. and trans.). (1969). *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*. Vol. II: Books III and IV. Oxford : Clarendon Press. 456 p. (in Latin & English).
- Chibnall, M. (Ed. and trans.). (1973). *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*. Vol. IV: Books VII and VIII. Oxford : Clarendon Press. 435 p. (in Latin & English).
- Chibnall, M. (Ed. and trans.). (1978). *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*. Volume VI: Books XI, XII, and XIII. Oxford : Clarendon Press. 650 p. (in Latin & English).
- Chibnall, M. (1991). *The Empress Matilda: Queen Consort, Queen Mother and Lady of the English*. London, UK : Basil Blackwell. 227 p. (in English).
- Chibnall, M. (2004). England and Normandy 1042–1137. *The New Cambridge Medieval History*, Vol. 4: c.102 –c.1198, Part 2 / ed. by D. Luscombe, Jonathan Riley-Smith. Cambridge : Cambridge University Press. P. 191–216. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521414111.009> (in English).
- Church, S. D. (2023). The 'Angevin Empire' (1150–1204): A twelfth-century union. *Unions and Divisions: New Forms of Rule in Medieval and Renaissance Europe* / ed. by P. Srodecki, N. Kersken, R. Petrauskas. London ; New York : Routledge. doi: 10.4324/9781003199007-7. P. 68–82 [in English].
- Clanchy, M. T. (1983). *England and its Rulers, 1066–1272: Foreign Lordship and National Identity*. Totowa, N. J. : Barnes & Noble Books. 320 p. (in English).
- Crouch, D. B. (1994). The March and the Welsh Kings. *The Anarchy of King Stephen's Reign* / ed. Edmund King. Oxford : Clarendon Press. P. 255–289. (in English).
- Davis, H. W. C. (Ed.). (1913). *Regesta regum Anglo-Normannorum, 1066–1154*. Vol. I: Regesta Willelmi Conquestoris et Willelmi Rufi, 1066–1100. Oxford : Clarendon Press. xliv+159 p. (in Latin).
- Davis, H. W. C. (Ed.). (1913). *Regesta regum Anglo-Normannorum, 1066–1154*. Vol. III: Regesta Regis Stephani ac Mathildis Imperatricis ac Gaufridi et Henrici Ducum Normannorum, 1135–1154. Oxford : Clarendon Press. lii+422 p. (in Latin).
- Davis, R. H. C. (1977). *King Stephen*. 1st ed. London : Longman. 178 p. (in English).
- Davies, R. R. (1987). *The Age of Conquest: Wales, 1063–1415*. Oxford : Oxford University Press. xiii, 530 p. (in English).
- Davies, R. R. (2000). *The First English Empire. Power and Identities in the British Isles 1093–1343*. Oxford : Oxford University Press, 2000. 213 p. [in English].
- Davies, R. R. (2003). The Medieval State: The Tyranny of a Concept? *Journal of Historical Sociology*, 16 (2), 280–300 (in English).

- Debord, A. (1992). The Castellan Revolution and the Peace of God in Aquitaine. *The peace of god: Social violence and religious response in France around the year 1000* / eds. T. F. Head, & R. A. Landes. Ithaca, New York : Cornell University Press. P. 135–164 (in English).
- Delisle, M. L., Bouquet M. (Eds.). (1871). *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. Tome VIII. Paris : Victor Palmé. clxviii, 787 p. (in Latin).
- Delisle, M. L., Bouquet M. (Eds.). (1874). *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. Tome IX. Paris : Victor Palmé. cxxxiv, 882 p. (in Latin).
- Delisle, M. L., Bouquet M. (Eds.). (1877). *Recueil des historiens des Gaules et de la France*. Tome XII. Paris : Victor Palmé. lvi, 1013 p. (in Latin).
- Downer, L. J. (ed.). (1972). *Leges Henrici Primi*. Oxford : Clarendon Press. 460 p. [in Latin].
- Dunbabin, J. (1985). *France in the Making, 843–1180*. Oxford ; New York : Oxford University Press. x, 442 p. (in English).
- Duncan, A. A. M. (1958). The Earliest Scottish Charters. *Scottish History Review*. Vol. 37. P. 103–135 (in English).
- Dvolitka, V. (Comp.). (2009). *Halytsko-Volynska derzhava: istoriia, postati, kultura : bibliohr. pokazhch*. Ivano-Frankivsk. 64 s. (in Ukrainian).
- Edwards, E. (Ed.). (2012). *Chronica Monasterii de Hida juxta Wintoniam*, in *Liber Monasterii de Hyda*. Cambridge University Press. P. 283–321 (in Latin).
- Elliott, J. H. (1992). A Europe of Composite Monarchies. *Past & Present*. Vol. 137. P. 48–71 (in English).
- Fanning, S., Bachrach, B. S. (eds. & trans.). (2011). *The Annals of Flodoard of Reims, 916–966*. New York ; Ontario : University of Toronto Press. 128 p. (in English).
- Foot, S. (2011). *Æthelstan: The First King of England*. New Haven, US : Yale University Press. 283 p. (in English).
- Flori, J. (2004). *Aliénor d'Aquitaine : la reine insoumise*. Paris : Payot. 543 p. (in French).
- Gierke, O. von. (1873). *Das deutsche Genossenschaftsrecht*. Vol. 2: *Geschichte des deutschen Körperschaftsbegriff*. Berlin : Weidmannsche Buchhandlung. 976 p. (in German).
- Gierke, O. (1900). *Political Theories of the Middle Ages* / trans. F. W. Maitland. Cambridge UP : Cambridge. 138 p. (in English).
- Gilbert, J. T. (Ed.). (1870). *Historical and Municipal Documents of Ireland, 1172–1320*. London : Longmans, Green. lxxxviii, 560 p. (in Latin).
- Gillingham, J. (1984). *The Angevin Empire*. London : Edward Arnold. 1st ed. 112 p. (in English).
- Gillingham, J. (2001). *The Angevin empire*. 2nd ed. London : Arnold ; New York : Oxford University Press. 148 p. [in English].
- Gillingham, J. (2007). Doing homage to the king of France. *Henry II: New Interpretations* / ed. C. Harper-Bill and N. Vincent. Woodbridge : Boydell & Brewer. P. 63–84 (in English).
- Hagger, M. (2017). *Norman rule in Normandy, 911–1144*. Woodbridge : The Boydell Press. xviii, 798 p. (in English).
- Halphen, L., Poupardin R. (Eds.). (1913). *Historia Gaufredi, ducis Normannorum et comitis Andegavorum*, in *Chroniques des comtes d'Anjou et des seigneurs d'Amboise*. Paris : A. Picard. P. 227–310. (in Latin).
- Hamilton, H. C. (Ed.). (1856). *Historia rerum anglicarum Willelmi Parvi, Ordinis Sancti Augustini canonici regularis in Cænobio Beatæ Mariæ de Newburgh in agro Eboracensi*. Vol. 1. Londini, sumptibus Societatis. xii, 288 p. (in Latin).
- Hardy, T. D. (Ed.). (1840). *Willelmi Malmesbiriensis monachi Gesta regum Anglorum, atque Historia novella*. Vol. II. Londini : sumptibus Societatis. P. 389–816 (in Latin).
- Haskins, Ch. H. (1912). Normandy under Geoffrey Plantagenet. *The English Historical Review*, XXVII, 417–444. <https://doi.org/10.1093/ehr/XXVII.CVII.417> (in English).
- Haskins, Ch. H. (1915). *The Norman in European History*. Boston et New York : Houghton Mif in Company, 1915. 258 p. (in English).
- Helmerichs, R. (2001 for 1997). Princeps, Dux, Comes Normannorum : Early Rollonid Titles and Their Significance. *Haskins Society Journal*. Vol. 9. P. 57–77 (in English).
- Hollister, C. W., Keefe, T. K. (1973). The Making of the Angevin Empire. *Journal of British Studies*. Vol. 12 (2). P. 1–25 (in English).
- Hollister, C. W. (1976). Normandy, France and the Anglo-Norman regnum. *Speculum*. Vol. 51 (2). P. 202–242 (in English).
- Holt, J. C. (1972). Politics and Property in Medieval England. *Past & Present*. Vol. 57 (1). P. 3–52. <https://doi.org/10.1093/past/57.1.3> (in English).

- Holt, J. C. (1975). The End of the Anglo-Norman Realm. *Proceedings of the British Academy*. Vol. 61. P. 223–265 (in English).
- Horobets, V. M., Voloshchuk, M. M., Plakhonin, A. H., Cherkas, B. V., Halushko, K. Yu. (2016). *Rus «pislia Rusi». Mizh koronoiu i bulavoju. Ukrainski zemli vid korolivstva Rusi do Viiska Zaporozkoho*. Kharkiv : Family Leisure Club. S. 71–90 (in Ukrainian).
- Houts, E. van. (Ed. and trans.). (2000). *The Normans in Europe*. Manchester : Manchester University Press. xi, 308 p. (in English).
- Hrushevskiy, M. (1905). *Halytsko-Volodymyrska derzhava (XIII–XIV v.). Istoriiia Ukrainy-Rusy*. T. III: *do roku 1340*. 2nd ed. L'viv : Drukarnia Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. S. 1–142 (in Ukrainian).
- Hudáček, P. (2014). Kráľovstvo, monarchia alebo štát? (K otázke používania konceptu štátu v ranom stredoveku). *Forum Historiae*. Vol. 8(2): Moc a štát v stredovekej Európe. S. 1–44 (in Slovak).
- Humetska, L. L., Kernytskyi, I. M. (Eds.). (1977). *Slovník staroukrajinskoi movy XIV–XV st.: u 2 t. T. 1: A–M*. Kyiv : Scientific Thought. 632 s. (in Ukrainian).
- James, P., Nairn, T. (2006). *Globalization and Violence*. London : Sage Publications. 1784 p. (in English).
- Keefe, T. K. (1974). Geoffrey Plantagenet's Will and the Angevin Succession. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*. Vol. 6 (3). P. 266–274. (in English).
- Kienast, W. (1968). *Der Herzogstitel in Frankreich und Deutschland*. Munich : Oldenbourg. 505 s. (in German).
- King, E. (2010). *King Stephen*. New Haven : Yale University Press. xvii + 382 p. (in English).
- Koenigsberger, H. G. (1978). Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe: *Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale*. *Theory and Society*. Vol. 5 (1). P. 191–217 (in English).
- Lair, J. (ed.). (1865). Dudonis Sancti Quintini, De moribus et actis primorum Normanniæ ducum. *Mémoires de la Société des Antiquaires de Normandie*. Vol. 23. Pt. 2. Caen : F. Le Blanc-Hardel. 329 p. (in Latin).
- Le Patourel, J. (1965). The Plantagenet Dominions. *History*. Vol. 50 (170). P. 289–308. <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.1965.tb01148.x> (in English).
- Le Patourel, J. (1971). *Normandy and England 1066–1144* (The Stenton Lecture 1970). University of Reading, 1971. 38 p. (in English).
- Le Patourel, J. (1976). *The Norman Empire*. Oxford : Clarendon Press. x + 416 p. [in English].
- Lugovyi O. (2020). Empire. Glossary. *Past / Future / Art*. URL : <https://pastfutureart.org/en/glossary/> (in English).
- Madeline, F. (2008). L'empire des Plantagenêts. Espace féodal et construction territoriale. *Hypothèses*. Vol. 11 (1). P. 239–252. (in French).
- Madeline, F. (2014). *Les Plantagenêts et leur empire : Construire un territoire politique*. Rennes : Presses universitaires de Rennes. 368 p. (in French).
- Madeline, F. (2021). How to map the Angevin Empire? HAL Id: hal-03462760 (in English).
- Marchegay, P., Salmon, A. (Eds.). (1871). *Chroniques des Comtes d'Anjou*. Paris : J. Renouard. 180 p. (in French).
- Marchegay, P., Salmon, A. (Eds.). (2011). Fragmentum Historiae Andegavensis, in: *Chroniques d'Anjou*, Vol. 1. Cambridge : University Press. P. 373–384. (in Latin).
- Mayer, T. (1935). *Der Staat der Herzoge von Zähringen*. Freiburg i. Brsg. : Wagner. 31 (in German).
- Mayer, H. E. (1985). The Succession to Baldwin II of Jerusalem: English Impact on the East. *Dumbarton Oak Papers*. Vol. 39. P. 139–147. doi:10.2307/1291522 (in English).
- McNair, F. (2020). Political culture and ducal authority in Aquitaine, c. 900–1040. *History Compass*. Vol. 18 (8). <https://doi.org/10.1111/hic3.12622> (in English).
- Migne, J.-P. (ed.). (1855). *Patrologiae Latinae cursus completus*. Vol. 179. 1888 p. (in Latin).
- Muir, R. (1911). *Philips' New Historical Atlas for Students*. London : G. Philip & Son. 96 p. (in English).
- Norgate, K. (1887). *England Under the Angevin Kings*, 2 vols. Vol 2. London : Macmillan & Co. 521 p. (in English).
- O'Neill, D. I. (2025). Empire. *Encyclopedia Britannica*. URL : <https://www.britannica.com/topic/empire-political-science>. (in English).
- Plant, J. S. (2007). The Tardy Adoption of the Plantagenet Surname. *Nomina*. Vol. 30. P. 57–84. (in English).
- Poole, A. L. (1955). *Domesday Book to Magna Carta*. (The Oxford History of England, vol. 3). Oxford : Oxford University Press. 2nd ed. xv, 541 p. (in English).
- Power D. (2016). Angevin (Plantagenet) Empire. *The Encyclopedia of Empire* / eds N. Dalziel and J. M. MacKenzie. John Wiley & Sons, Ltd. Published. <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe084> (in English).

- Ramsay, J. (1903). *The Angevin Empire, or the Reigns of Henry II, Richard I and John (1154–1216)*. Oxford : Oxford University Press. 556 p. (in English).
- Reimitz, H. (2015). *History, Frankish Identity and the Framing of Western Ethnicity, 550–850*. Cambridge : University Press. 528 p. (in English).
- Reynolds, S. (1997). *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford : Clarendon Press ; New York : Oxford University Press. lxxv, 387 p. (in English).
- Reynolds, S. (2003). There were States in Medieval Europe: A Response to Rees Davies. *Journal of Historical Sociology*. Vol. 16 (4). P. 550–555 (in English).
- Richardson, H. G., Sayles, G. O. (1963). *The Governance of Mediaeval England from the Conquest to Magna Carta*. Edinburgh : University Press. ix, 514 p. (in English).
- Ritchie, R. L. G. (1954). *The Normans in Scotland*. Edinburgh : University Press. xlv, 466 p. (in English).
- Skinner, Q. (1995). The State. *Political innovation and conceptual change* / eds. T. Ball, J. Farr, R. L. Hanson. Cambridge : Cambridge University Press. P. 90–131 (in English).
- Steindorf, L. (2023). Unions as a Structural Element: Preconditions, Intentions and Realisations. *Unions and Divisions: New Forms of Rule in Medieval and Renaissance Europe* / ed. by P. Srodecki, N. Kersken, R. Petrauskas. London and New York : Routledge. P. 33–39 (in English).
- Taagepera, R. (1979). Size and Duration of Empires: Growth-Decline Curves, 600 B. C. to 600 A.D. *Social Science History*, 3 (3/4), 115–138. <https://doi.org/10.2307/1170959> (in English).
- Turner, R. V. (2009). *Eleanor of Aquitaine: Queen of France, Queen of England*. New Haven, CT : Yale University Press. 416 p. (in English).
- Turner, R. V. (2009). *King John: England's Evil King?* Stroud, UK : History Press. 240 p. (in English).
- Voloshchuk, M. (2018). Movoіu dzhерel? Terminolohichni aspekty istoriohrafichnoho derzhavonaimenuvannia na prykladi Halytskoi zemli X–XIV st. *Colloquia Russica*, Series II, vol. 4: Serednovichna Rus: problemy terminolohii. Ivano-Frankivsk ; Krakow, p. 265–295 (in Ukrainian).
- Warren, W. L. (1973). *Henry II*. New Haven : Yale University Press. 693 p. (in English).
- Warren, W. L. (1991). *King John*. London : Methuen. 350 p. (in English).
- Werner, K.-F. (1976). Quelques observations au sujets des débuts du “duché” de normandie. *Droit privé et institutions régionales: études historiques offertes à Jean Yver*. Paris : Presses universitaires de Rouen et du Havre. P. 691–709 (in French).
- Winkler, E. A. (2022). Æthelflaed and Other Rulers in English Histories, c.900–1150. *The English Historical Review*, 137 (587), 969–1002, <https://doi.org/10.1093/ehr/ceac178> (in English).
- Wyon, A., Wyon, A. B. (Eds.). (1887). *The Great Seals of England: from the earliest period to the present time: arranged and illustrated with descriptive and historical notes*. London : Elliot Stock. 217 p. (in English).

Надійшла до видавництва 10 січня 2026 р.
Прийнята до друку 9 березня 2026 р.
Опублікована 6 травня 2026 р.